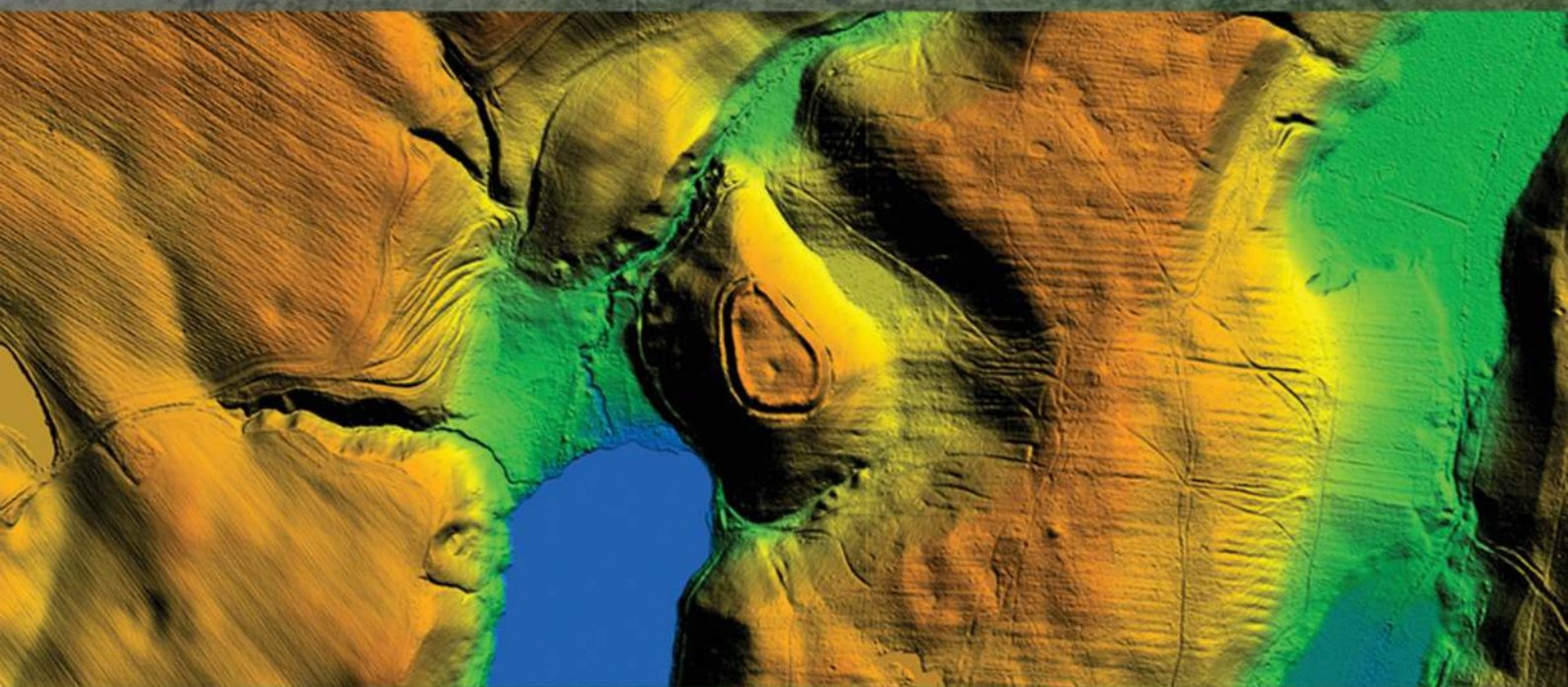
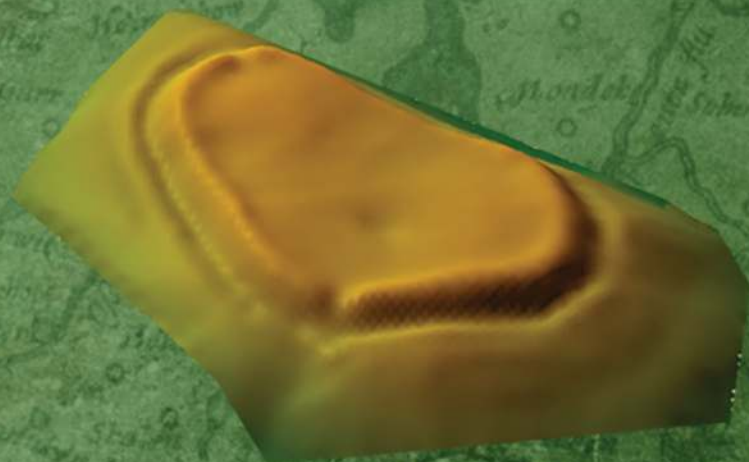

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją
Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 1

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Fundacja Res Publica Multiethnica

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 1

Autorzy

Monika Badura, Janusz Budziszewski, Aneta Chojnacka-Banaszkiewicz, Anna Gręzak,
Anna Jaskulska, Urszula Kobylińska, Maria Lityńska-Zajęc, Magdalena Moskal-del Hoyo,
Jerzy Nitychoruk, Karol Piasecki, Joanna Piątkowska-Małecka, Katarzyna Pińska, Kamil Rabiega,
Magdalena Rutyna, Rafał Solecki, Tomasz Stępnik, Dariusz Wach, Fabian Welc i Jacek Wysocki

Warszawa 2017

Publikacja wydana z funduszy projektu badawczego

Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego
i prof. dr. hab. Przemysława Urbańczyka

Redakcja: Zbigniew Kobyliński

Projekt książki i skład: Bartłomiej Gruszka

Korekty: Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Projekt okładki: Weronika Kobylińska-Bunsch

Copyright © 2017 by Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie and Fundacja Res Publica Multiethnica

ISBN 978-83-946496-3-0

ISBN 978-83-948352-0-0

Wydawnictwo:

Fundacja Res Publica Multiethnica

Ul. Cypryjska 44

02-761 Warszawa

<http://res-publica-multiethnica.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	6
GINA KISIELICE	
Łodygowo, st. 1	7
Łodygowo, st. 2	53
Stary Folwark, st. 1	107
Stary Folwark, st. 2	195
Trupel, st. 4	209
GINA SUSZ	
Karolewo, st. 1	239
Susz, st. 1	253
GINA IŁAWA	
Gulb, st. 1	297
Iława, st. 33 - Wielka Żuława	311
Kamionka, st. 9	351
Laseczno Małe, st. 1	421
GINA GODKOWO	
Podągi, st. 2	431
Zimnochy, st. 2	463

WPROWADZENIE

ZBIGNIEW KOBYLIŃSKI

Oddawana w ręce Czytelnika publikacja stanowi jeden z rezultatów projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia*, realizowanego przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, we współpracy z innymi instytucjami naukowymi, przede wszystkim z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN, w latach 2012–2017.

Projekt ten, którym miałem przyjemność kierować, miał na celu zainicjowanie sporządzania pełnego kompendium wiedzy na temat historycznych obwałowań, zwanych grodziskami, znajdujących się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, pochodzących z okresów od starożytności przez średniowiecze, aż do czasów nowożytnych. Potrzeba takiego projektu była oczywista – podczas gdy na innych terenach dzisiejszej Polski już przed wielu laty dokonano inwentaryzacji i dokumentacji tego rodzaju obiektów archeologicznych (np. na Ziemi Chełmińskiej¹, Mazowszu², w Polsce Środkowej³, w Wielkopolsce⁴, na Pomorzu Środkowym⁵, czy na Śląsku⁶), w odniesieniu do terytorium województwa warmińsko-mazurskiego, ze względu na trudności spowodowane znacznym zalesieniem terenu, trudną do interpretacji geomorfologię, stanowiącą rezultat dynamicznych procesów glacialnych, ale także i ze względu na brak dotychczasowego zainteresowania ze strony archeologów, pozostawały pod tym względem w znacznym stopniu nierozpoznane, a w literaturze funkcjonowały nadal niesprawdzone informacje zebrane niegdyś przez krajoznawców i archeologów niemieckich, przede wszystkim takich, jak Emil Hol-lack (1860–1924), Hans Crome (1864–1943), czy Carl Engel (1883–1944). Ten stan rzeczy był niezwykle niekorzystny dla nauki, bowiem na niesprawdzonych informacjach budowane były historyczne syntezy i tworzone opracowania kartograficzne o wartości niemożliwej do weryfikacji. Postulaty dotyczące sporządzenia zweryfikowanego katalogu grodzisk Pomezanii, Pogezanii i Warmii pojawiały się w literaturze już dawno⁷, ale udało się zainicjować działania

dopiero w roku 2012 dzięki akceptacji projektu przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki.

Założeniem projektu było zatem zebranie wszelkich archiwalnych informacji na temat domniemanych grodzisk z regionu stanowiącego przedmiot projektu, dostępnych w archiwach polskich i niemieckich (archiwum dawnego Prussia Museum w Królewcu, obecnie znajdujące się w Berlinie)⁸ oraz zweryfikowanie ich za pomocą badań geologicznych i archeologicznych. Równocześnie badania archeologiczne miały za zadanie dostarczyć informacji na temat chronologii i funkcji zweryfikowanych grodzisk, pozwalając włączyć je w narrację historyczną na temat dziejów dawnych ziem pruskich. Oczywiście, działania podjęte w ramach realizacji projektu nie ograniczały się tylko do weryfikacji (czy falsyfikacji) informacji archiwalnych. Jedną z najważniejszych części projektu było aktywne poszukiwanie, wszelkimi dostępnymi obecnie metodami prospekcyjnymi, nieznanych dotąd grodzisk. Oprócz „klasycznych” metod poszukiwawczych stosowanych w archeologii, takich jak systematyczne poszukiwania powierzchniowe, kluczową rolę odegrała w tym aspekcie analiza danych pochodzących z lotniczego skanowania terenu (ALS) uzyskiwanych za pomocą urządzenia zwanego LiDAR. Dzięki analizie obrazowań tych danych udało się bowiem odkryć kilka zupełnie dotąd nieznanych grodzisk, ukrytych w lasach zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego. Dodatkowo do zestawu metod prospekcyjnych włączono także badania geofizyczne⁹ i poszukiwania podwodne¹⁰.

Działania w ramach projektu obejmowały badania geologiczne każdego z obiektów stanowiących potencjalne grodziska, badania wykopaliskowe (obejmujące zazwyczaj przekrój przez wał lub wały grodziska) oraz analizy pozyskanego w trakcie tych wykopalisk materiału źródłowego, w tym m.in. badania archeozoologiczne, archeobotaniczne¹¹, dendrologiczne¹², ceramologiczne¹³, a także datowanie radiowęglowe i termoluminescencyjne pobranych próbek¹⁴. Projekt w latach 2012–2017 objął zachodnią część województwa warmińsko-mazurskiego, a dokładniej tereny gmin Iława, Kisielice, Susz i Zalewo w powiecie iławskim oraz Łukta, Miłomłyn, Małdyty, Morąg, Miłkowo i Ostróda w powiecie ostródzkim. Dodatkowo uwzględniono obiekty znajdujące się administracyjnie w gminie Godkowo w powiecie elbląskim, ale położone tuż przy granicy wymienionego wyżej obszaru badawczego.

¹ Chudziakowa (red.) 1994.

² Górski et al. 1976.

³ Kamińska 1953.

⁴ Kowalenko 1938; Hensel 1950–1959; Hensel i Hilczek-Kurnatowska 1972–1987; Hensel, Hilczek-Kurnatowska i Łosińska 1995.

⁵ Olczak i Siuchniński 1966–1971, 1985–1989.

⁶ Żurowski i Jakimowicz 1939; Kaletyn, Kaletyn i Lodowski 1968; Kaźmierczyk, Macewicz i Wuszek 1977.

⁷ Pawłowski 1990: 60–61.

⁸ Szczepański 2013.

⁹ Herbich 2013; Misiewicz i Małkowski 2013.

¹⁰ Pydyn 2013, 2016; Popek et al. 2013.

¹¹ Lityńska-Zajac i Moskal-del Hoyo 2016.

¹² Stępnik 2016.

¹³ Bojanowski, Kobylińska i Kobyliński 2013; Bojanowski et al. 2016; Kałużna-Czaplińska, Kobylińska i Kobyliński 2013; Kałużna-Czaplińska et al. 2016.

¹⁴ Kobyliński 2016: 107–108.

Realizacja projektu przyniosła ogromną masę wielorakich informacji, które nie mogły zostać opublikowane w jednej tylko publikacji i w jednej tylko formie. Oddawane w ręce Czytelnika obecnie dwa tomy *Katalogu grodzisk Warmii i Mazur* (pomyślane jako początek serii, która powinna być kontynuowana w przyszłości) obejmują w związku z tym tylko te grodziska, w liczbie trzydziestu, które po badaniach okazały się być tworam antropogenicznymi i należeć do kategorii grodzisk w ścisłym rozumieniu tego terminu, a więc obiektów posiadających konstrukcje w postaci wałów ziemnych, bądź to otaczających ograniczoną przestrzeń, bądź oddzielających naturalnie wydzielającą się pod względem geomorfologicznym przestrzeń, np. cypel wysoczyzny, od otwartego terenu.

Obiekty, w liczbie 56, które – pomimo często zaskakującej formy terenowej – okazały się nie być tworam antropogenicznymi, zostały przedstawione w odrębnej publikacji¹⁵. Odrębnie także zostaną opublikowane wyniki badań tych stanowisk późnośredniowiecznych, które co prawda są niewątpliwie tworam ludzkimi i mają charakter obronny, ale zawierają elementy architektury murowanej, nie wykazały natomiast obecności wałów ziemnych. Odrębnie, dla zachowania klarowności niniejszego katalogu, postanowiono także potraktować stanowisko 2 w Wenecji, gm. Morąg, pow. ostródzki, które okazało się być kurhanem z okresu wpływów rzymskich, jednak być może – po wyrabowaniu – wtórnie wykorzystanym w średniowieczu do celów obronnych, o czym świadczyć zdaje się włączenie go w system długich wałów, interpretowanych zwykle jako granice terytoriów plemiennych. Część grodzisk objętych działaniami w ramach realizacji projektu była już wcześniej przedmiotem ograniczonych badań wykopaliskowych. Zdecydowano się jednak włączyć je do projektu ze względu na to, że dotychczasowe wyniki badań nie były opublikowane w ogóle, albo opublikowane w zdawkowej formie. Część badaczy zgodziła się przekazać realizatorom obecnego projektu materiały ze swoich dawnych badań¹⁶. Jedyńm grodziskiem znajdującym się na terenie objętym zasięgiem projektu, którego nie zdecydowano się ponownie badać wykopaliskowo, jest grodzisko w Ornowie-Lesiaku, st. 3, gm. Ostróda, pow. ostródzki, które już dwukrotnie w przeszłości podlegało rozległym badaniom wykopaliskowym, a wyniki jego badań były kilkakrotnie obszernie opublikowane¹⁷.

Uzupełnieniem niniejszego Katalogu jest zainicjowana w roku 2013 seria wydawnicza pod nazwą

*Grodziska Warmii i Mazur*¹⁸, zawierająca m.in. podsumowujące opracowania wyników specjalistycznych badań przeprowadzonych w ramach realizacji projektu oraz m.in. informacje o grodziskach z innych terenów ziem pruskich, opracowane przez uczestników projektu, ale także i przez innych autorów. Publikacje te będą – mamy nadzieję – kontynuowane w przyszłości w ramach serii wydawniczej *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie* i w jej ramach publikowane będą prace naukowe wykorzystujące źródła zgromadzone m.in. w niniejszym katalogu.

Realizacja projektu była przedsięwzięciem zespołowym. Nie byłaby ona możliwa bez zaangażowania wielu osób i pomocy ze strony wielu instytucji, zwłaszcza bez życzliwego nastawienia władz gmin, na terenie których prowadzone były badania (w tym miejscu ze szczególną wdzięcznością wymienić chciałbym władze gmin Zalewo i Iława). Wszystkie badania geofizyczne przeprowadzili prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk z Państwowej Wyższej Szkoły w Białej Podlaskiej i dr Fabian Welc z Instytutu Archeologii UKSW. Na podstawie własnych pomiarów geodezyjnych w terenie wszystkie plany warstwicowe i trójwymiarowe wizualizacje grodzisk wykonał mgr Jacek Błaszczak¹⁹. W archeologicznych badaniach terenowych wzięło udział w mniejszym lub większym zakresie wielu archeologów (prof. Przemysław Urbańczyk, dr Michał Bieniada, dr Rafał Solecki, dr Joanna Wawrzeńiuk, dr Jacek Wysocki, dr Katarzyna Zeman-Wisniewska, dr Magdalena Żurek, mgr Jarosław Chrapek, mgr Bartłomiej Klęczar, mgr Aleksandra Orłowska, mgr Kamil Rabiega, mgr Magdalena Rutyna, mgr Daniel Skoczylas i mgr Katarzyna Zdeb z Instytutu Archeologii UKSW oraz Dariusz Wach z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN) i studentów archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, bez których wysiłku fizycznego i intelektualnego nie byłoby możliwe uzyskanie tak wielu ważnych informacji na temat badanych grodzisk. Większość materiału ceramicznego opracowała mgr Urszula Kobylińska. Wszystkie digitalizacje i opracowania kartograficzne wykonał dr Rafał Solecki. Autorami rysunkowej dokumentacji ceramiki zabytkowej są Aneta Chojnacka-Banaszkiewicz, Bartłomiej Karch, Anna Kucharska-Wach, Diana Świącka i Dariusz Wach. Wszystkim tym – i wielu innym – osobom należą się wyrazy szczególnej wdzięczności.

Mam nadzieję, że prace nad pełnym katalogiem grodzisk Warmii i Mazur będą mogły być kontynuowane w kolejnych latach.

¹⁵ Kobyliński *et al.* 2016.

¹⁶ Wyrazy wdzięczności należą się dr. Janowi Michalskiemu za udostępnienie materiałów z badań w Łodygowie, st. 1, gm. Kisielice, pow. iławski, dr. hab. Annie Marciniak-Kajzer za udostępnienie materiałów z badań w Zajczkach, st. 1, gm. Ostróda, pow. ostródzki i dr. Sławomirowi Wadyłowi za udostępnienie materiałów z badań grodziska w Lipowcu, st. 1, gm. Ostróda, pow. ostródzki.

¹⁷ Mirkowska 2004; Wadył 2012a, 2013b: 114–123; Kurzyk i Wadył 2015.

¹⁸ Kobyliński (red.) 2013, 2016.

¹⁹ Współrzędne wykopów oraz położenie obiektów i warstw zostały podane w niniejszej publikacji w odniesieniu do lokalnych siatek pomiarowych. Współrzędne geograficzne i geodezyjne możliwe są do odczytania z opracowań kartograficznych w geoportalu internetowym grodziska-warmia-mazury.pl, powiązanych z niniejszą publikacją.

Podągi, st. 2

Gmina Godkowo

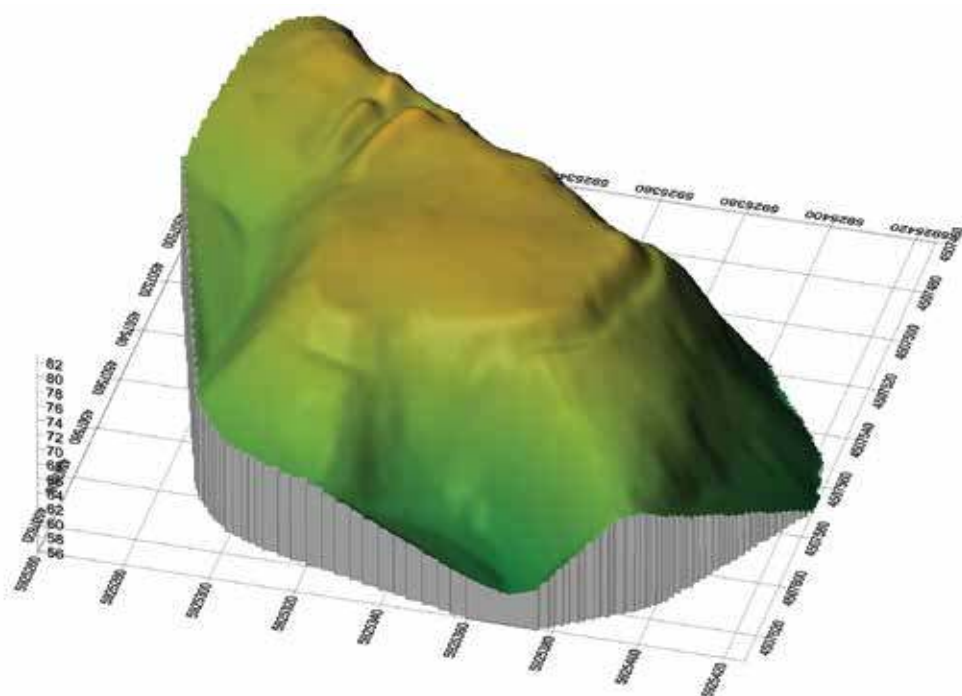
Powiat elbląski

AZP 18-57/22

Współrzędne geograficzne:

N 54° 3' 55,24''

E 20° 2' 34,07''

A circular topographic map of the study area. The map features brown contour lines indicating elevation. Several elevation points are marked with numbers: 109.0, 102.6, 77.4, 59.8, 53.2, and 53.5. The map also shows dashed lines representing administrative boundaries and solid lines for roads. A red circle is drawn on the map, highlighting the location of the study site. Below the map is a scale bar with markings for 0, 100, 200, 300, 400, and 500 meters.

POŁOŻENIE GRODZISKA I JEGO FORMA

KAMIL RABIEGA I DARIUSZ WACH

Grodzisko cyplowe w Podągach, st. 2 usytuowane jest na jednym z gęsto zalesionych wzgórz morenowych, otoczonym z trzech stron głębokimi jarami ze spływającymi po ich dnie strumieniami (ryc. 1–2). Wzgórze posiada bardzo wyraźną, wyodrębniającą się z otoczenia formę terenową od strony północnej, wschodniej i zachodniej, w stosunku do jarów z bardzo stromymi zboczami o przewyższeniu sięgającym kilkudziesięciu metrów (ryc. 3). Od strony północno-wschodniej jego zbocze ma kształt podłużnego, stopniowo obniżającego się trójkąta. Od strony południowej teren łagodnie się obniża, a następnie podnosi, przechodząc w rozległy płaskowyż, na którym znajdują się pola uprawne.

Majdan grodziska ma w przybliżeniu 61 m długości i 35 m szerokości (w najszerszym miejscu 48 m). Jego łączna powierzchnia wynosi około 21 arów. Północno-wschodnia część grodziska zabezpieczona była suchą fosą i wałem zaporowym. Od strony południowo-zachodniej elementem zabezpieczającym majdan są cztery linie wałów oraz trzy linie rozdzielających je zagłębień (fos), które odcinają majdan grodziska od południowego płaskowyżu. Wały, z których największy był wałem głównym ograniczającym majdan, nie biegły po całym obwodzie grodziska lecz jedynie od miejsc gdzie naturalne stoki wzgórza były wystarczająco strome od strony wschodniej, aż do analogicznie stromego stoku w części zachodniej (ryc. 4–6). Kolejne wały są coraz niższe i coraz słabiej czytelne w terenie. W zachodniej części odcinka umocnień przebiega przecinająca linie fortyfikacji droga leśna, która stanowi pozostałość wjazdu bramnego na teren grodu od strony południowo-zachodniej (ryc. 7). Obszar definiowany jako grodzisko, wraz z wałami i fosami ma około 100 m długości (ryc. 8–9).

ŚRODOWISKO FIZYCZNO-GEOGRAFICZNE

JERZY NITYCHORUK I FABIAN WELC

Grodzisko w Podągach położone jest na cyplu wysoczyzny, od wszystkich stron, poza stroną południową, otoczonym rozcięciami erozyjnymi osiagającymi do 30 m głębokości. Grodzisko leży na piaskach i żwirach wodnolodowcowych stadiału górnego zlodowacenia Wisły¹. Występują tu również gliny zwałowe (ryc. 10).

W stanowisku wykonano 11 wierceń geologicznych, na podstawie których sporządzono przekrój geologiczny o przebiegu SW–NE (ryc. 11–12). Wiercenia zlokalizowano tak, aby ukazały obraz budowy

Ryc. 3. Podągi, st. 2. Widok grodziska od strony północnej (fot. J. Wysocki)

Ryc. 4. Podągi, st. 2. Wał I, Fosa I i Wał II; widok od strony wschodniej (fot. J. Wysocki)

Ryc. 5. Podągi, st. 2. Wał I, Fosa I, Wał II, Fosa II i Wał III; widok od strony południowo-zachodniej (fot. J. Wysocki)

¹ Rabek i Narwojsz 2014: 23.

Ryc. 6. Podągi, st. 2. Fosa I, Wał II, Fosa II i Wał III; widok od strony północno-wschodniej (fot. J. Wysocki)

Ryc. 7. Podągi, st. 2. Domniemane przejście bramne przecinające wały i fosy grodziska; widok od strony południowo-zachodniej (fot. J. Wysocki)

geologicznej oraz konstrukcji systemu obronnego obiektu.

Generalnie podłoże formy jest zbudowane z gliny zwałowej ze zlodowacenia Wisły. W wierceniu P-2, do głębokości 0,6 m stwierdzono piasek średnioziarnisty barwy ciemnobrązowej, lekko zagliniony, z dużą ilością organiki oraz fragmentami węgla drzewnych, który w przedziale 0,60–0,70 m przechodzi w glinę piaszczystą barwy brązowej z fragmentami węgla drzewnych, a zatem tworzy warstwę kulturową. Podobnie jest w wierceniu P-3, gdzie do głębokości 0,7 m glina piaszczysta barwy brązowej zawiera dużą ilość organiki i nieliczne fragmenty węgla drzewnych. W tym wierceniu na głębokości 0,70–1,10 m występuje piasek różnoziarnisty barwy jasnoszarej, lekko zagliniony, który jest przedłużeniem warstwy kulturowej.

W wierceniu P-5, na wale wewnętrznym obiektu, stwierdzono bardziej skomplikowaną sytuację geologiczną, wynikającą z formowania wału. Do głębokości 0,8 m występuje tu glina brązowa z przewarstwieniami organiki, od 0,8 do 1,5 m – piasek szarobrązowy nieco ilasty, również nasypowy, a od 1,5 do 2,2 m – piasek drobnoziarnisty szarobrązowy, nasypowy, i od 2,2 do 2,7 m – taki sam piasek drobnoziarnisty z węglami drzewnymi, co dowodzi, że nasyp miał 2,7 m miąższości. Występujący na głębokości od 2,7 do 3,1 m brązowy mułek piaszczysty stanowi calec.

Majdan obiektu jest utworzony z gliny zwałowej i dopiero w części NE pojawiają się osady i formy antropogeniczne. Składa się na nie wał i fosa, przy czym fragment krawędziowy majdanu w tej części jest do głębokości 0,7 m zbudowany z namułu organicznego z węglami drzewnymi – ciemnoszarego, a od 0,7 do 1,2 m – z piasku organicznego z pojedynczymi węglami drzewnymi; dopiero na głębokości od 1,2 do 1,5 m występuje tu glina zwałowa barwy brązowej, stanowiąca calec. Wypełnisko fosy sięga 1,2 m głębokości i tworzy je mułek gliniasty, brązowy, poniżej którego występuje glina, czyli calec.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

KAMIL RABIEGA I DARIUSZ WACH

Przebieg badań terenowych

Po raz pierwszy grodzisko zostało odnotowane jako *Schwedenschanze* w piśmie landrata z Pasłęka z 1825 r.² Później wzmiankowane było przez Johanna Michaela Guisego i Adolfa Böttichera³, a w 1908 r. uwzględnione zostało w katalogu stanowisk archeologicznych Prus Wschodnich opracowanym przez Emila Hollacka⁴, pod hasłem *Miggenwald*. W 1940 r. grodzisko znów jako *Miggenwald* zostaje odnotowane w katalogu Hansa Crome⁵.

Po wojnie polscy badacze bezskutecznie próbowali odnaleźć grodzisko. Dopiero w 1977 roku grodzisko zostało ponownie zlokalizowane przez Stanisława Iwanczenkę⁶. Członkowie stowarzyszenia „Pruthenia” wykonali wówczas inwentaryzację obiektu w postaci pomiarów, dokumentacji rysunkowej i fotograficznej. Stanowisko zostało zinterpretowane jako grodzisko pruskie i przypisane administracyjnie do miejscowości Lesiska, położonej na południowy zachód od Podągów, przez to występuje ono później w literaturze jako obiekt położony w tej miejscowości⁷. Na powierzchni majdanu odnaleziono wówczas fragmenty naczyń

² Łapo 2009b: 265.

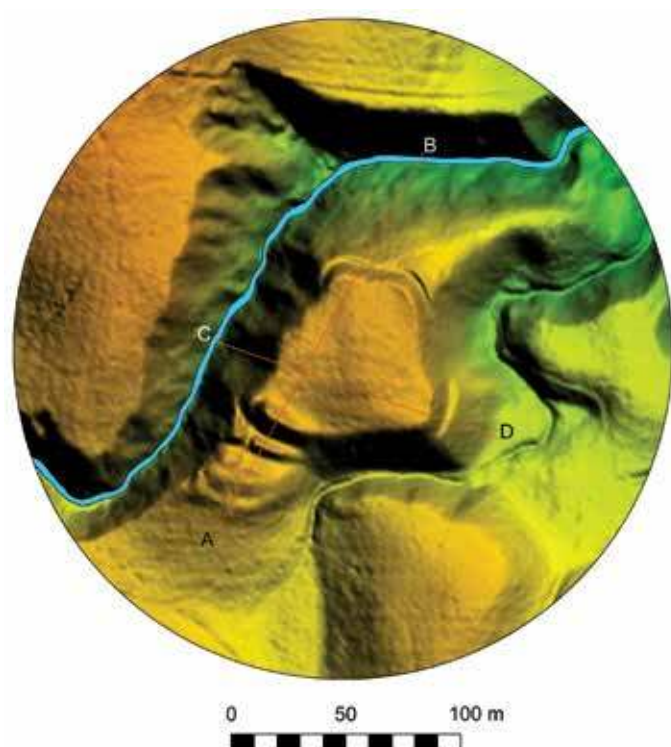
³ Crome 1940: 86; Łapo 2009b: 265.

⁴ Hollack 1908: 99.

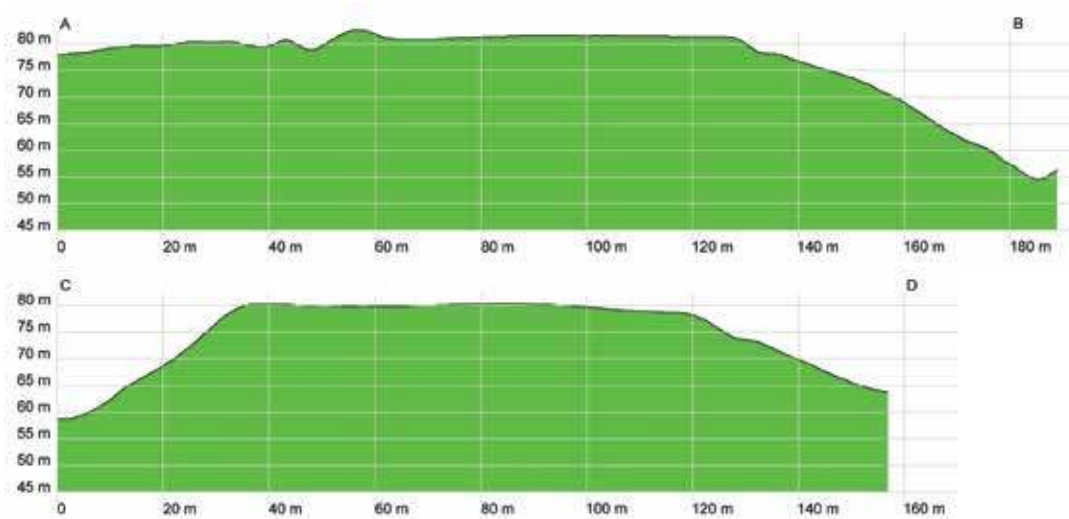
⁵ Crome 1940: 86.

⁶ Więcej na temat ponownego odkrycia, zob. Radzicki b.d.

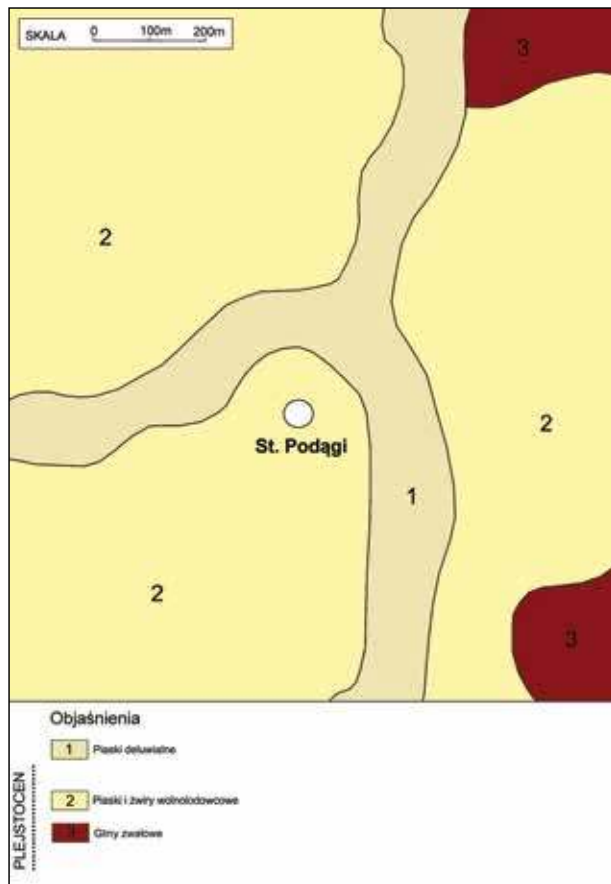
⁷ Łapo 2009b: 265–266.

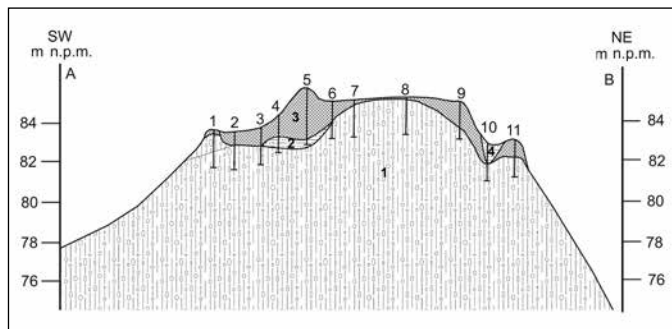
Ryc. 8. Grodzisko w Podągach, st. 2 na zobrazowaniu ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

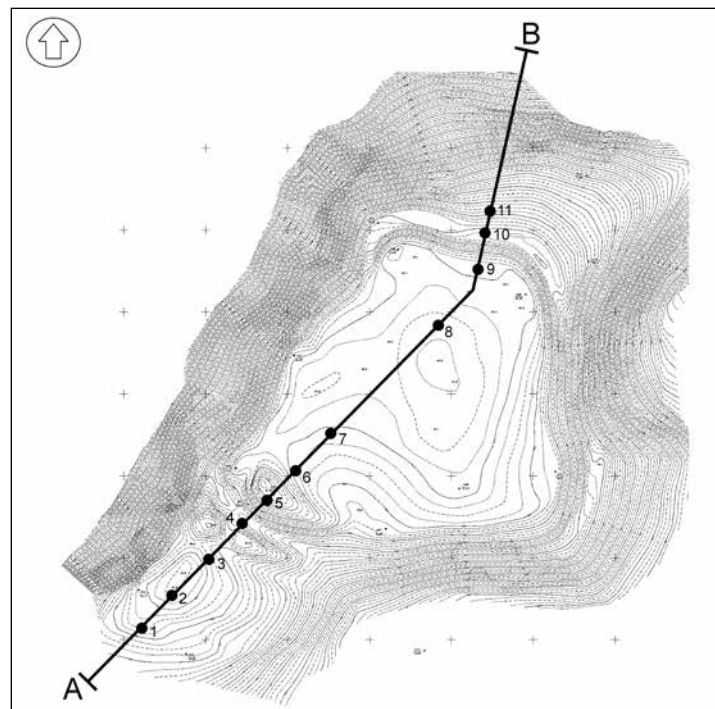
Ryc. 9. Przekroje przez grodzisko w Podągach, st. 2 uzyskane z danych ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

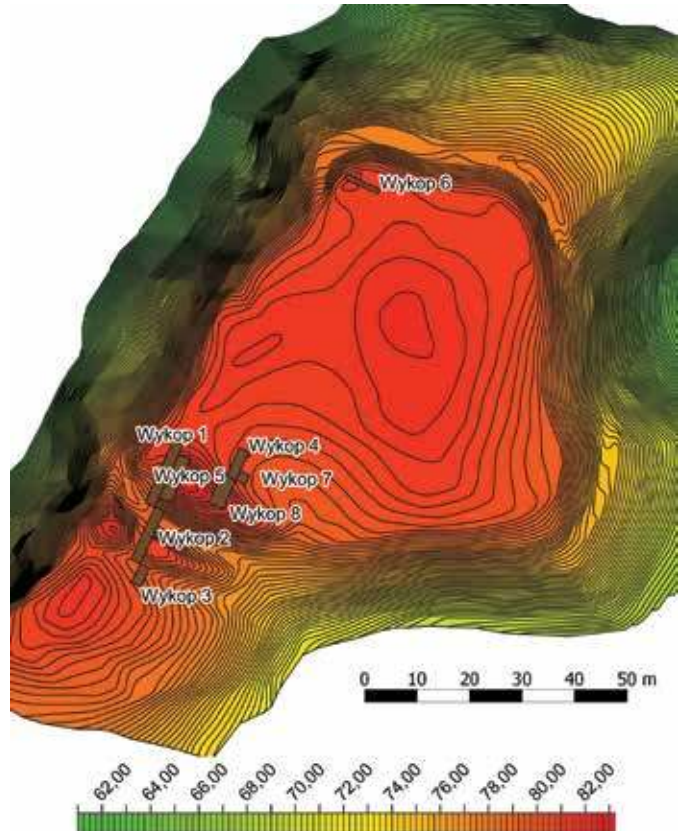
Ryc. 10. Mapa geologiczna okolic grodziska w Podągach, st. 2 (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 12. Podągi, st. 2. Przekrój geologiczny: 1 - glina żwałowa, 2 - mułki, mułki piaszczyste, 3 - glina piaszczysta, węgle drzewne - warstwa archeologiczna, 4 - mułek piaszczysty, węgle drzewne - wypelnisko fosy (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc).

Ryc. 11. Plan warstwiczny grodziska w Podągach, st. 2 (wyk. J. Błaszczuk) z zaznaczonymi miejscami lokalizacji wierców geologicznych (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 13. Podągi, st. 2. Plan sytuacyjno-wysokościowy z rozmieszczeniem wykopów badawczych z sezonu 2014 i 2016 (na podstawie pomiarów J. Błaszczuka, oprac. R. Solecki)

ceramicznych z wczesnej epoki żelaza (fragment brzuśca) i z wczesnego średniowiecza, które trafiły do Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie⁸.

Grodzisko w Podągach zostało wpisane do rejestru zabytków archeologicznych w 1993 r. jako grodzisko cyfrowe. W 1998 r. na terenie stanowiska przeprowadzono badania powierzchniowe pod kierownictwem E. Kowalczyk⁹, a w listopadzie 2001 r. M.J. Hoffmann przeprowadził tu prace dokumentacyjno-inwentaryzacyjne¹⁰.

Badania wykopaliskowe w ramach realizacji projektu NPRH *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* przeprowadzono w roku 2014 i 2016. Celem badań wykopaliskowych było rozpoznanie charakteru stanowiska, określenie jego funkcji oraz pozyskanie materiału zabytkowego umożliwiającego określenie chronologii.

Aby rozpoznać budowę i nawarstwienia konstrukcji obronnych grodziska, a także nawarstwienia kulturowe obszaru zagłębienia przywałowego i majdanu, wytyczono osiem wykopów o łącznej powierzchni 110 m² (ryc. 13).

Wykop 1, o wymiarach 2 x 13 m i o orientacji (w przybliżeniu) po osi N-S, przecinał zachodnią skarpę głównego wału w miejscu przecięcia go przez współczesną drogę leśną biegnącą od południowego skraju lasu na teren grodziska. Obszar wykopu rozciągał się od wewnętrznego (północnego) podnóża wału, aż po jego podnóże zewnętrzne (południowe), przechodzące w Fosę I.

Wykop 2, o wymiarach 2 x 11 m i o tej samej orientacji co wykop 1, przesunięty był o 2 m w kierunku wschodnim i stykał się z nim północno-zachodnim wierzchołkiem. Przecinał cały obszar fosy I oraz zachodnią skarpę Wału II, aż do jego południowego podnóża, przechodzącego w Fosę II.

Wykop 3, o wymiarach 2 x 4 m, także o orientacji N-S, przesunięty był w stosunku do wykopu 2 o 2 m na wschód i przecinał obszar Fosy II, aż do górnej krawędzi jej południowego zbocza.

Wykop 4, o wymiarach 2 x 6 m i o orientacji dłuższego boku N-S, oddalony był od wykopu 1 o 10 m na wschód i znajdował się w obszarze domniemanego zagłębienia przywałowego na przedłużeniu ku N skraju zbocza Wału I.

Wykop 5 o wymiarach 2 x 9 m, stanowił przedłużenie wykopu 1. Został wytyczony w wyższej partii skarpy Wału I tak, by uchwycić ewentualne górne nawarstwienia jego konstrukcji.

Wykop 6, o wymiarach 1 x 7 m i o orientacji dłuższych boków po osi W-E, założony został w strefie przykrawędnej północno-zachodniej części grodziska, aby rozpoznać ewentualne istniejące tam konstrukcje i nawarstwienia.

Wykop 7, o wymiarach 2 x 2 m wytyczony został w zagłębieniu przywałowym, na przedłużeniu S części

wykopu 4 w kierunku wschodnim, aby uchwycić przebieg warstw kulturowych i rozpoznać wcześniej z dokumentowane obiekty znajdujące się w zagłębieniu.

Wykop 8, o wymiarach 3 x 6 m, stykał się z wykopem 7 północno-wschodnim narożnikiem i stanowił przedłużenie wykopu 4 w kierunku południowym (w stronę Wału I). Przecinał główny wał grodziska (Wał I), aż do jego najwyższego punktu. Zamiarem badawczym było tu rozpoznanie nawarstwień nasypu wału i ich relacji z nawarstwieniami zagłębienia przywałowego.

Stratygrafia stanowiska

W trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 2014 i 2016 wydzielono łącznie 123 jednostki stratygraficzne (tab. 1), które podzielono na pięć głównych faz związanych z użytkowaniem tego obiektu (ryc. 14–20).

Warstwy naturalne

Główny wał grodziska – Wał I (W1, W5, W8), a także Wał II (W2) zostały usypane na gliniastym podłożu 11=62=67, które w centralnej i północnej części obszaru zajmowanego przez wał główny miało postać płaskiej powierzchni. W podobnym podłożu została wykopana Fosa II (W3). U podnóża wewnętrznego stoku wału głównego (W4) podłożo o w przybliżeniu horyzontalnym przebiegu także stanowiła glina 11=62=67. Od strony zagłębienia przywałowego (W4, W7) była ona przykryta jasnym ilasto-piaszczystym calcem z jasnopopielato-brązowymi wytrąceniami 74. W północno-wschodniej części grodziska (W6) warstwy kulturowe spoczywały na jasnooliwkowo-brązowym, calcowym podłożu piaszczysto-pylastym 100.

Faza I. Wczesna epoka żelaza

Faza IA (ryc. 21)

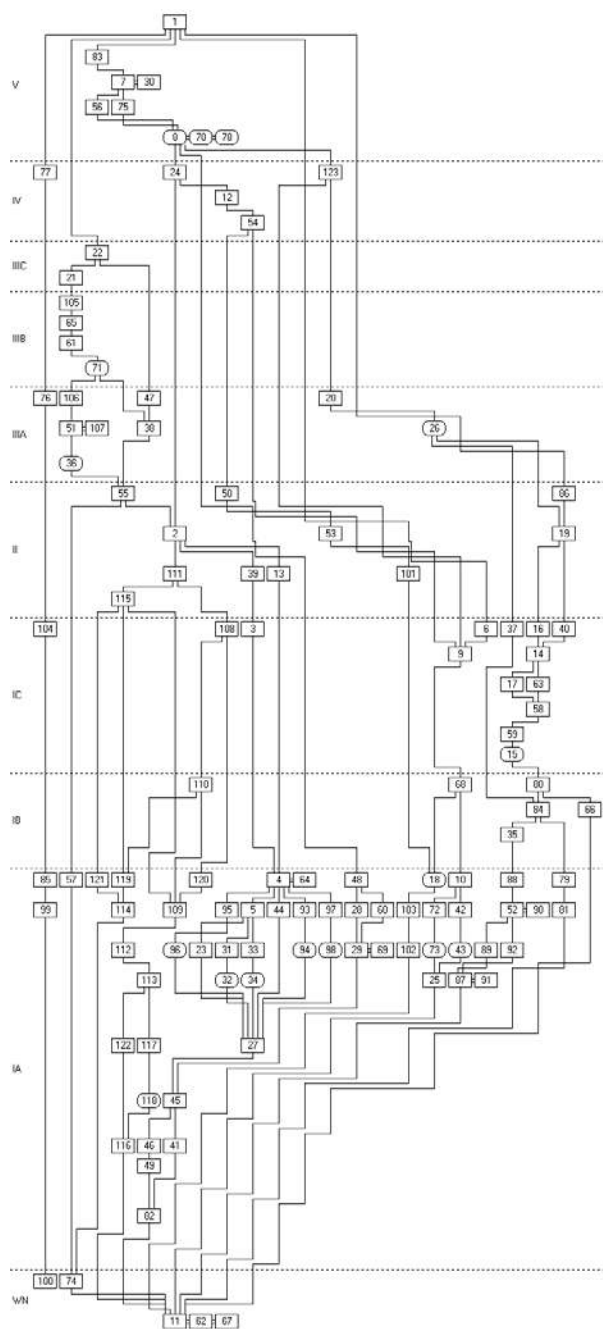
Podfaza IA związana jest z budową i użytkowaniem grodu we wczesnej epoce żelaza. Powstał wówczas główny wał grodziska – Wał I (W1, W5, W8), Wał II (W2) i zapewne pozostałe wały. Wykopano dwie fosy zbadane wykopaliskowo (W2, W3) a także zapewne pozostałe fosy i zagłębienie przywałowe (W4, W7) (ryc. 22–26).

Pod nasypem Wału I (W8) zidentyfikowano płytki owalny obiekt 118, wypełniony jasnoszarą piaszczystą ziemią 117. Bezpośrednio pod warstwami nasypu zalegała cienka warstwa szaro-brązowej ilastej ziemi z węgielkami i śladami spalenizny 116 (W8), a także ułożona horyzontalnie, gruba na 10–30 cm warstwa bardzo jasnej, twardej ilastej ziemi 82 (W1), w której znaleziono nieliczne, pojedyncze fragmenty ceramiki datowane na wczesną epokę żelaza. Te dwie jednostki stratygraficzne prawdopodobnie stanowiły warstwę niwelacyjną, będącą podstawą wału i poziomem przy-

⁸ Radzicki b.d.

⁹ Kowalczyk 2001: 192–193, ryc. 2–5.

¹⁰ Hoffmann i Mackiewicz 2004: 19.

Ryc. 14. Podągi, st. 2. Diagram relacji stratygraficznych (oprac. K. Rabiega i D. Wach)

gotowania do jego budowy. Powyżej, w wykopie 1, stwierdzono depozyt (pokład) dużych, nieprzepalonych kamieni 49, o średnich wymiarach 20 x 30 cm, a dochodzących nawet do długości 55 cm. Kamienie te, stanowiące solidną podstawę jądra wału, tworzyły zamknięte od strony zachodniej półkole o średnicy około 3 m i sytuowały się symetrycznie po obu stronach osi dłuższej wału. Kształt ten, wskazujący na „zamknięcie” zachodniej granicy omawianego depozytu kamieni, jest jednym z dowodów na to,

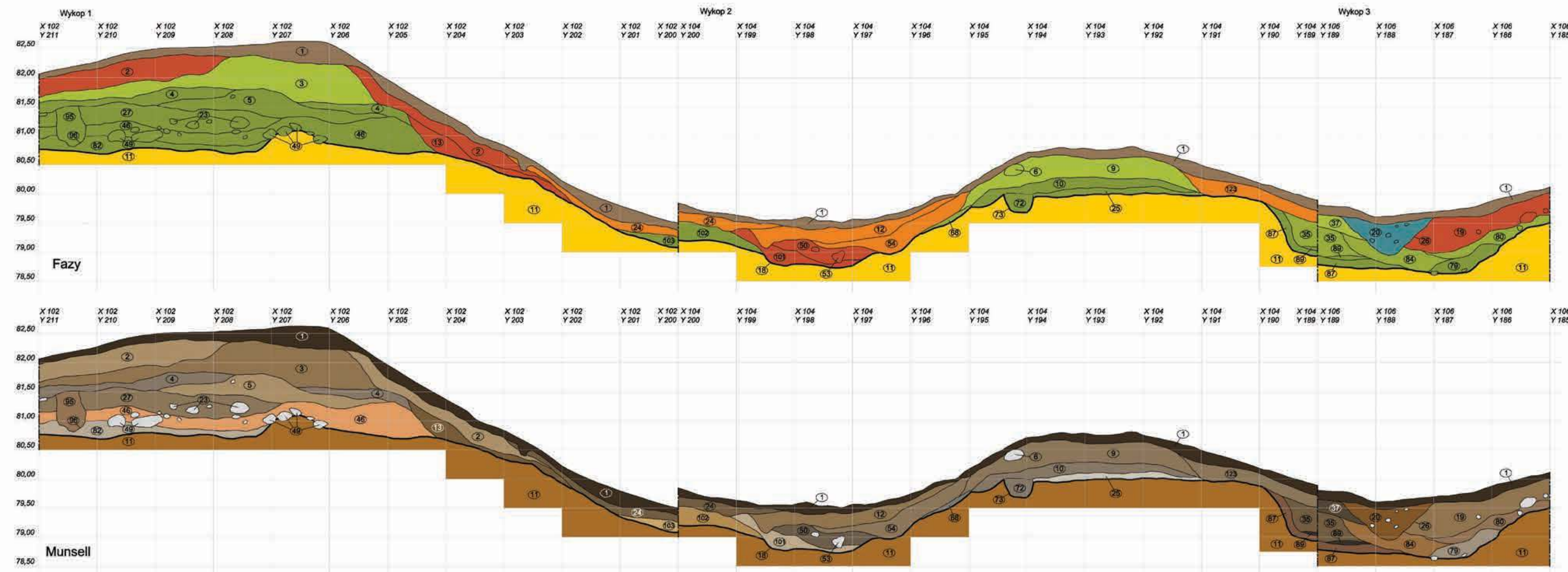
że wspomniana droga współczesna przecinająca wały grodziska przebiega w miejscu pierwotnego przejścia (bramy) do grodu. Pomiędzy, nad, i częściowo pod kamieniami 49, usypana była warstwa piaszczysto-ilastej ziemi 46 o miąższości 20–50 cm i również horyzontalnym układzie. Po zachodniej stronie wykopu zidentyfikowano gliniastą ziemię 41, analogiczną do warstwy 46. Powyżej znajdowała się warstwa spalenizny 45, przepalanej na pomarańczowo-czarno, która zawierała drobiny węgla. Wyżej zalegała kolejna warstwa, a właściwie kompleks naprzemiennych warstewek gliniastych i piaszczystych 27, o łącznej miąższości do 40 cm, w których to warstwach znajdowało się kilkanaście kamieni 23, podobnych do kamieni opisanych wcześniej, lecz nie tworzących żadnego wyraźnego układu. Wydaje się, że były one jedynie wzmocnieniem wyższej partii jądra wału. W warstwę tę wkopano dwa doły postłupowe: obiekt 32 z wypełniskiem jednorodnej piaszczystej ziemi 31 oraz obiekt 34 z wypełniskiem luźnej szarej ziemi 33. Na warstwie 27 zaobserwowano także warstwę spalenizny 45 oraz fragment spalonego drewna (grubej gałęzi lub bierwiona) 44, o nieregularnym kształcie (10 x 13 cm) w orientacji po linii E–W.

Elementem konstrukcji bramnej były także ślady trzech dużych słupów znajdujących się w strefie bramnej Wału I (ryc. 27). Ich ślady zostały znalezione na zewnątrz północnej krawędzi obszaru kamieni 49 i na zewnątrz (w kierunku wschodnim, ku wnętrzu wału) od obszaru bruku i spalenizny. Doły postłupowe, których ślady zachowały się jedynie w profilu ściany wschodniej wykopu (obiekt 96 z wypełniskiem 95) oraz profilu pomocniczym w jego obrębie (obiekt 98 z wypełniskiem przemieszanej popielato-brązowej i jasnoszaro-brązowej ziemi 97), a także w stropie najniższej warstwy 82 (obiekt 94 z wypełniskiem 93) znajdowały się bardzo blisko siebie (w odległości 20–30 cm). Dół postłupowy 94 miał 0,7 m głębokości, w przybliżeniu okrągły kształt i średnicę dna 0,6 m. Jego wypełniskiem była przemieszana popielato-brązowo-czarna przepalona ziemia 93 z dużą liczbą fragmentów i drobin węgla drzewnego. Od strony E widoczny był ślad glinianej obsypki dołu. Wydaje się prawdopodobne, iż omawiane słupy tworzyły element bramny grodziska i zostały obsypane ziemią tworzonego zapewne równocześnie wału.

Od strony wnętrza grodziska, tuż u podnóża zachodniego końca skarpy wału na odcinku prawie 4 m zalegała jednorodna szaro-brązowa warstwa 29=69 o sedymencie ilasto-gliniastym. Na niej znajdowały się ślady opisanej wcześniej spalenizny 45 oraz kamienie niższego bruku 60 i wyższego bruku 28. Kamienie te, o średniej wielkości 10 cm, z reguły były przepalone. Wydaje się, iż stanowiły fragment konstrukcji wjazdu do wnętrza grodu. Powyżej znajdowała się popielato-jasnoszara, ilasto-pylasta warstwa 48, leżąca u podnóża zakończenia Wału I w strefie przejścia w otwartą przestrzeń

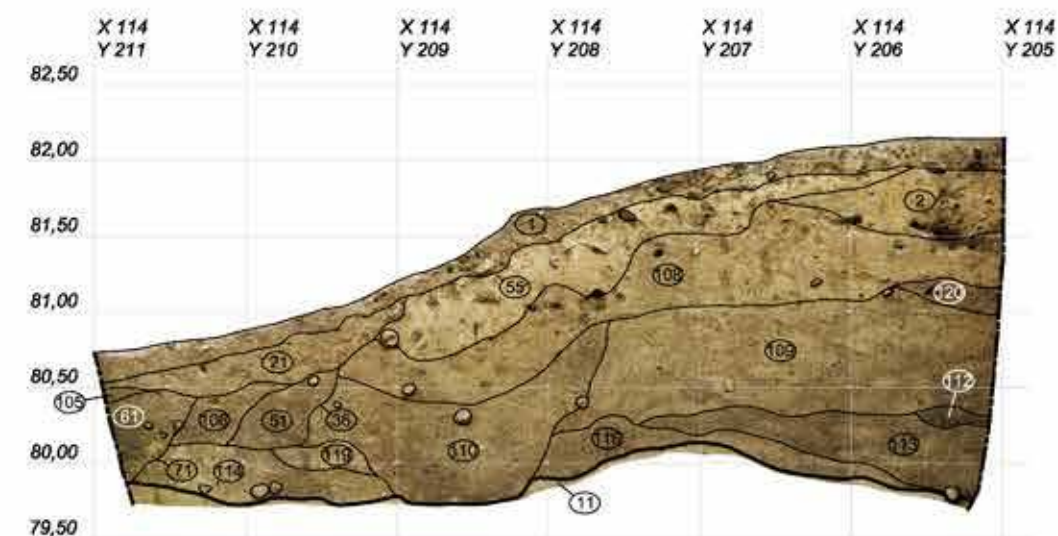
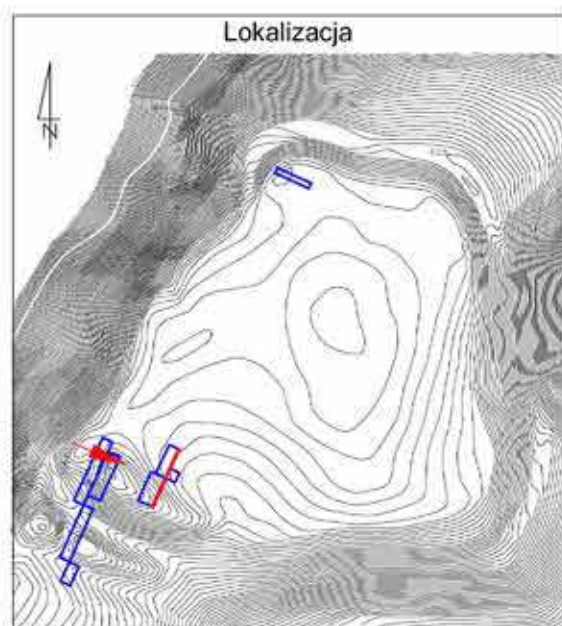
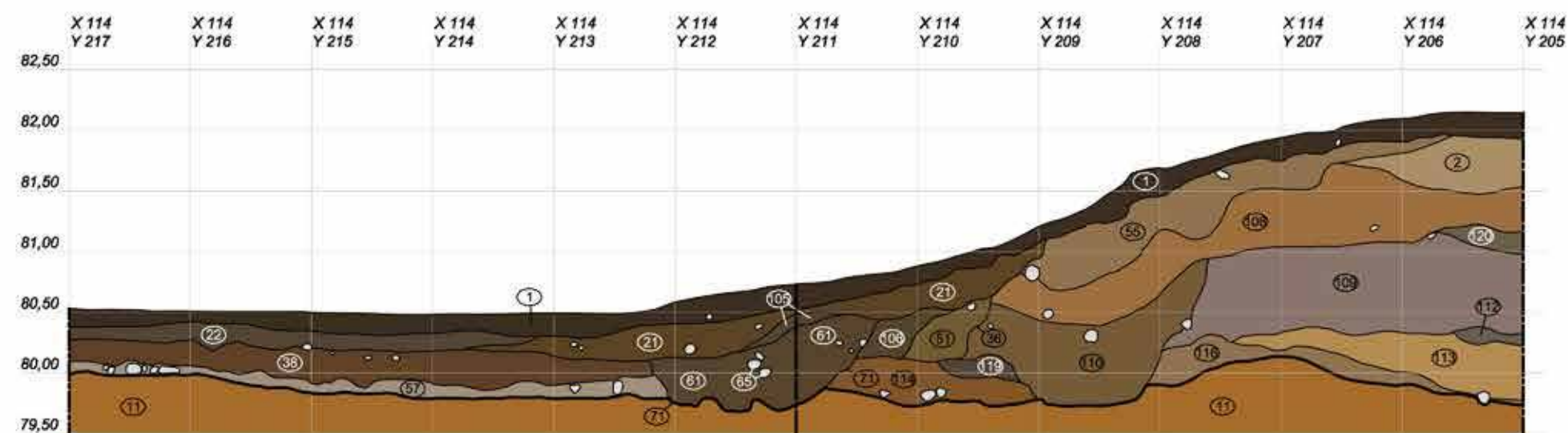
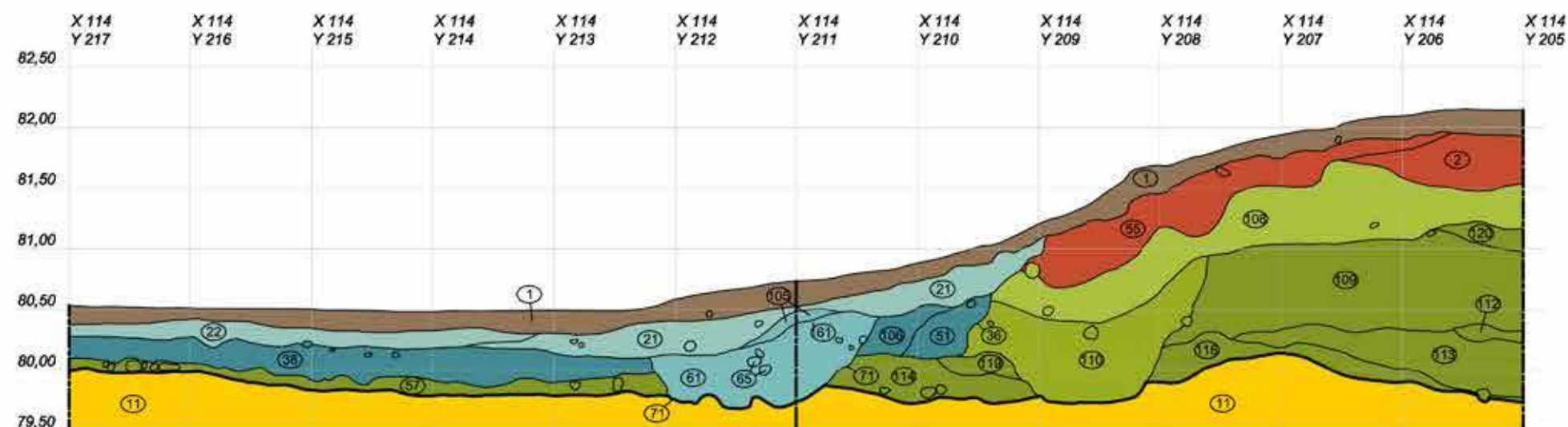
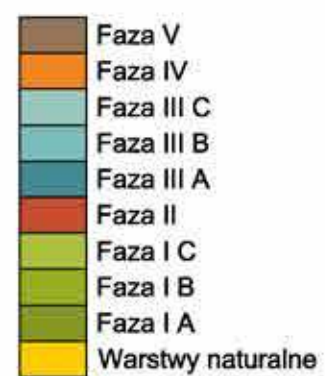
Podagi st. 2
gm. Godkowo
-1 m-

- Faza V
- Faza IV
- Faza III C
- Faza III B
- Faza III A
- Faza II
- Faza I C
- Faza I B
- Faza I A
- Warstwy naturalne

Ryc. 15. Podagi, st. 2. Stratygrafia grodziska widoczna w ścianie wschodniej wykopów 1, 2 i 3 (oprac. K. Rąbiega, R. Solecki i D. Wach)

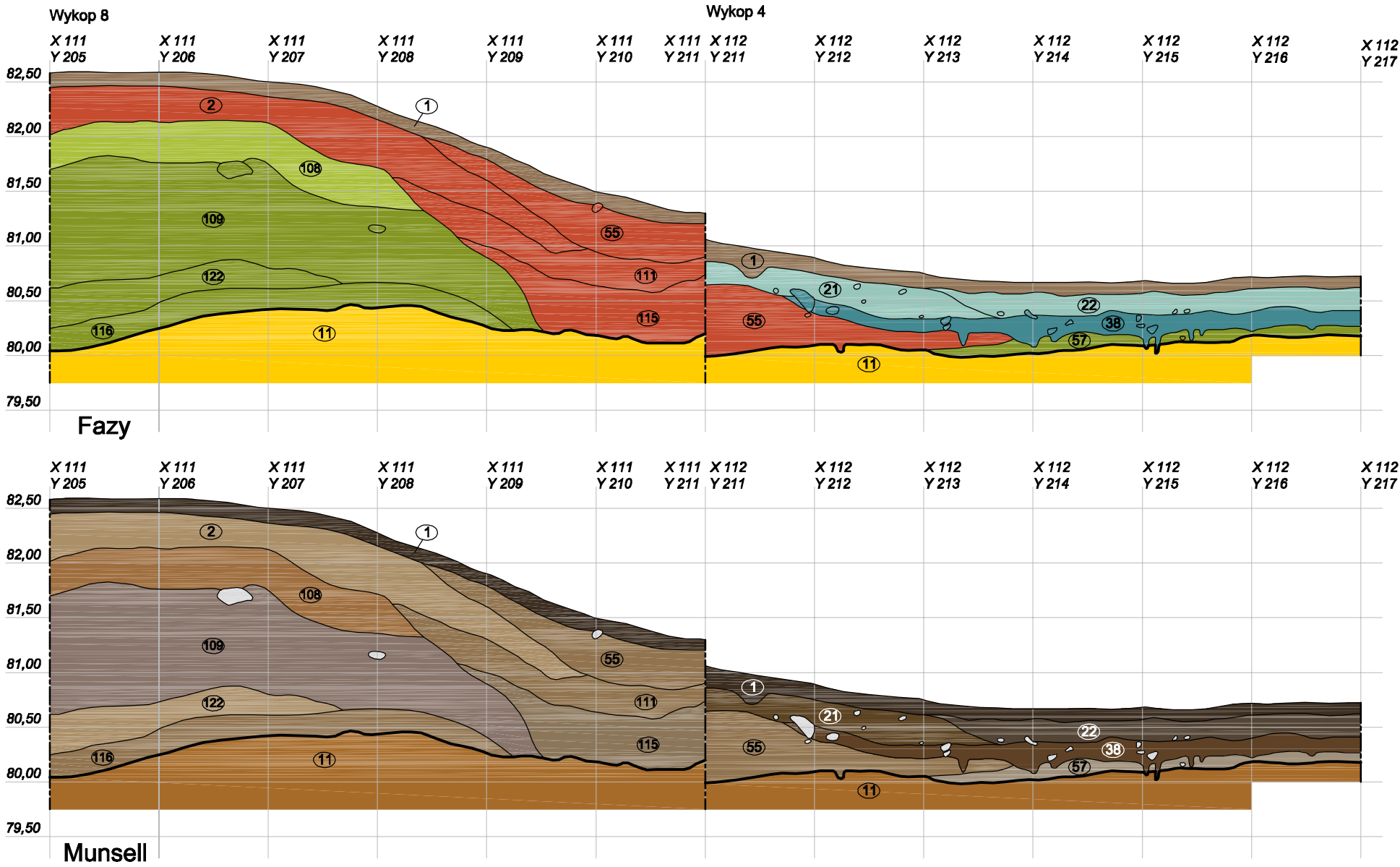
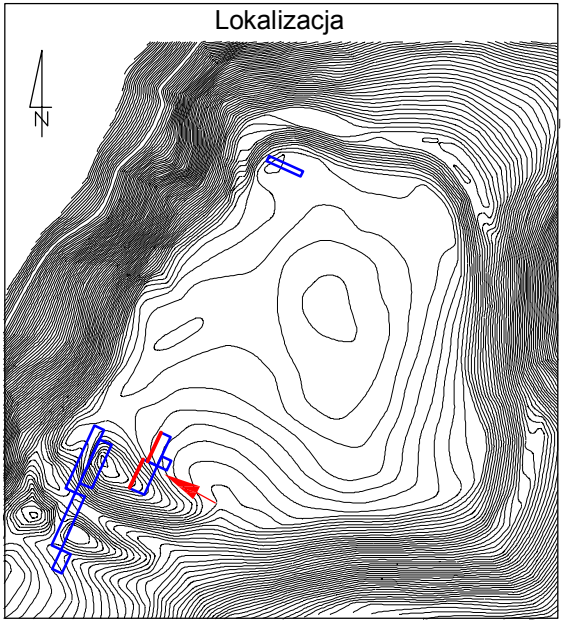
1 m

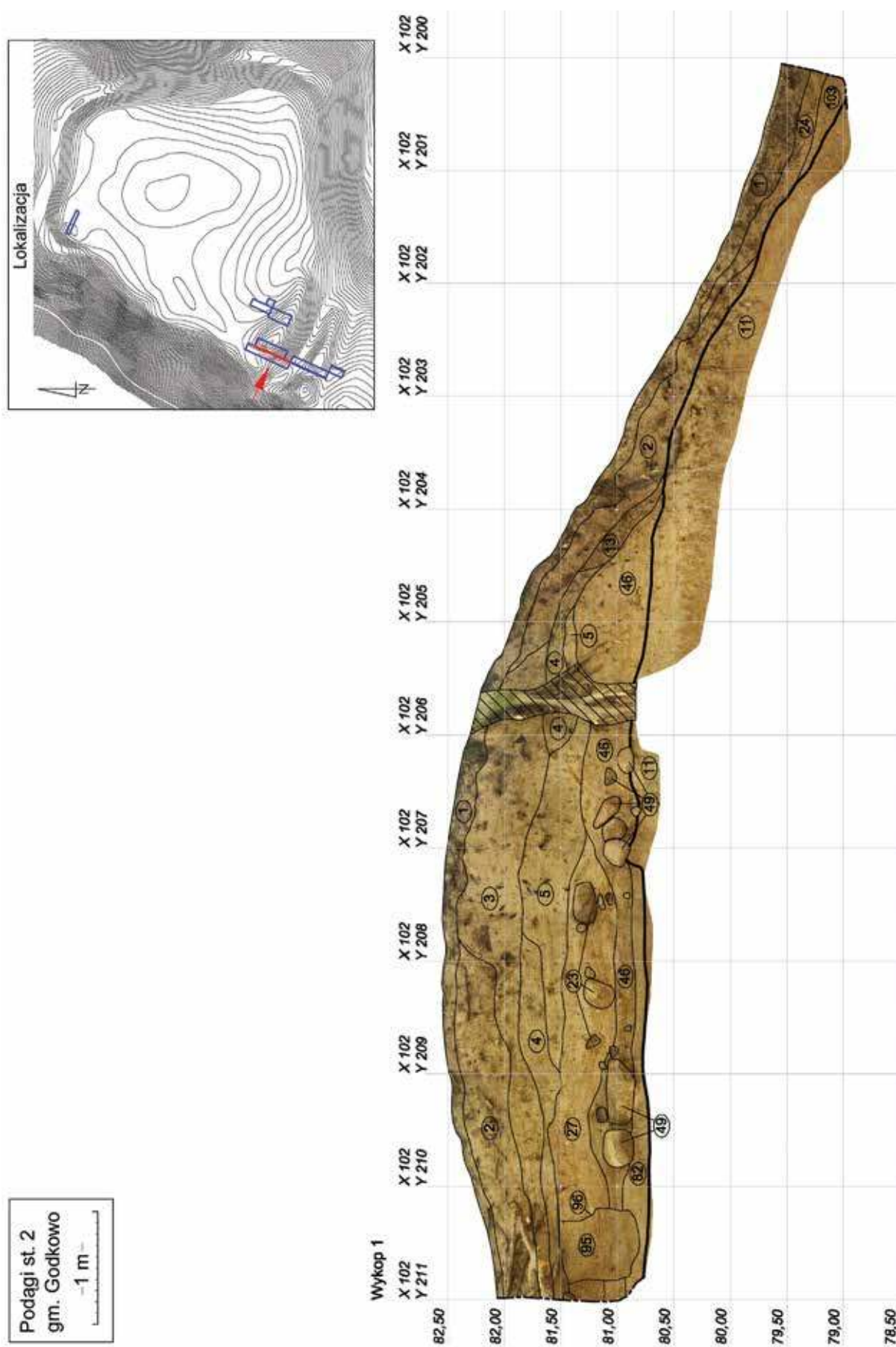
Ryc. 17. Podągi, st. 2. Stratygrafia grodziska widoczna w ścianie wschodniej wykopów 4 i 8 (oprac. K. Rabiega, R. Solecki i D. Wach)

Podągi st. 2
gm. Godkowo
-1 m-

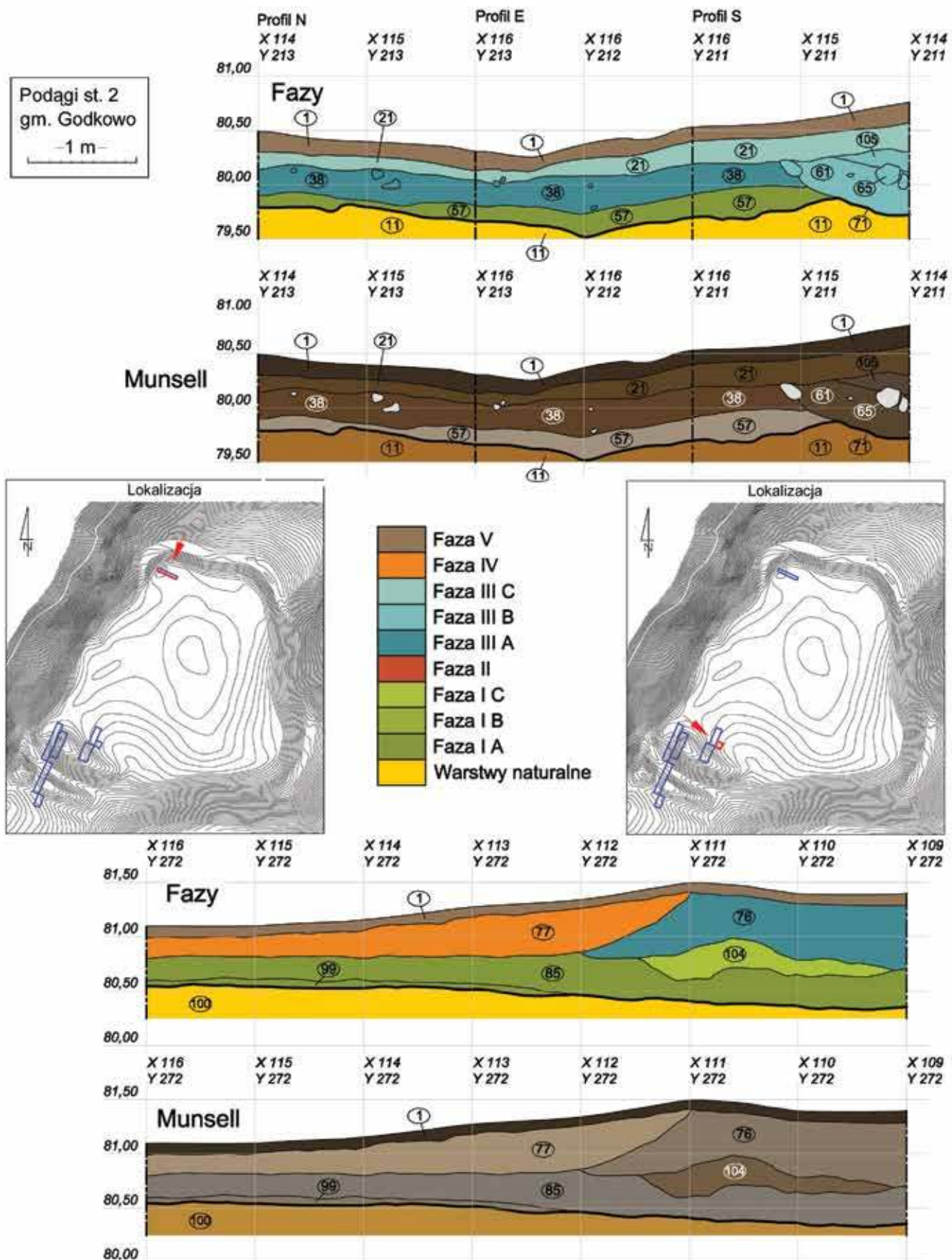
- Faza V
- Faza IV
- Faza III C
- Faza III B
- Faza III A
- Faza II
- Faza I C
- Faza I B
- Faza I A
- Warstwy naturalne

Ryc. 18. Podągi, st. 2. Stratygrafia grodziska widoczna w ścianie zachodniej wykopu 4 (oprac. K. Rabiega, R. Solecki i D. Wach)

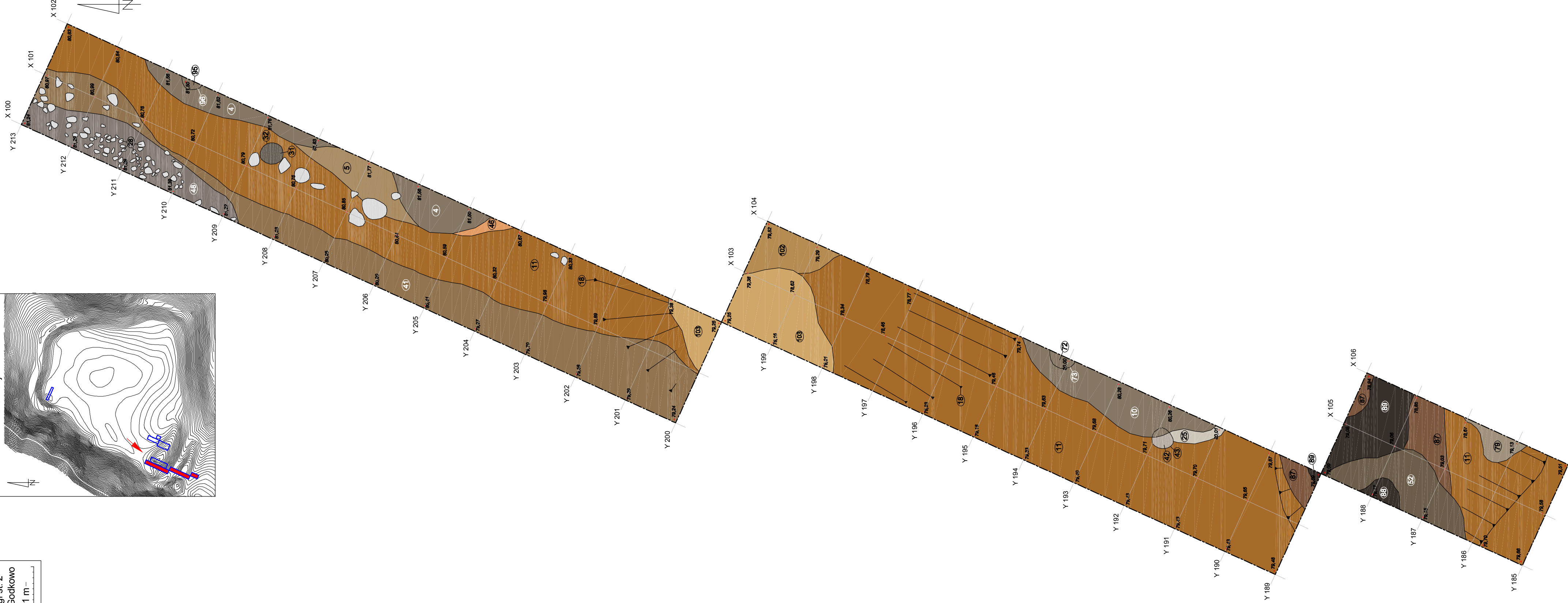
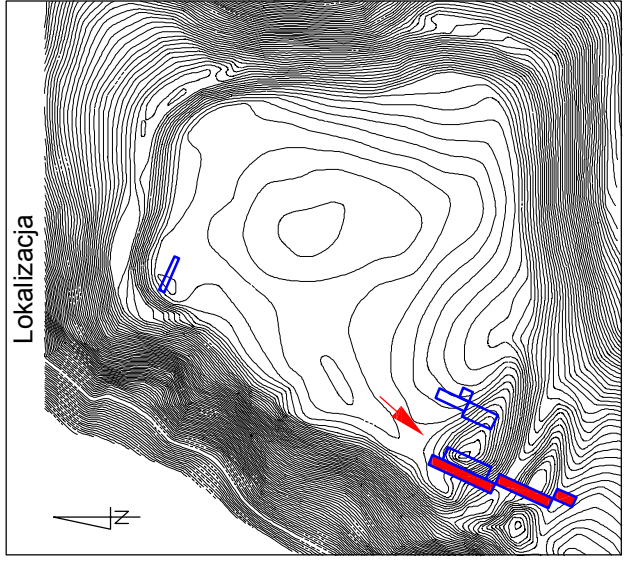

Ryc. 19. Podągi, st. 2. Stratygrafia grodziska widoczna w ścianie wschodniej wykopu 1 (oprac. K. Rabięga, R. Solecki i D. Wach)

Ryc. 20. Podągi, st. 2. Stratygrafia grodziska widoczna w ścianach wykopu 7 i w ścianie południowej wykopu 6 (oprac. K. Rabiega, R. Solecki i D. Wach)

Podagi st. 2
gm. Godkowo
- 1 m -

Ryc. 21. Podagi, st. 2. Plan obiektów i nawarstwień Fazy I A (oprac. K. Rabięga, R. Soleccki i D. Wach)

majdanu z przestrzeni przejścia bramnego. Warstwa spalenizny, fragmenty belek i polepy, a także rozsypane kamienie świadczą o istnieniu jakiegoś rodzaju konstrukcji umacniającej przejście bramne na teren grodziska.

Warstwy nasypu leżące na warstwie 27 (jasnożółto-popielata zbita warstwa 5 oraz poziom przepalonych szaro-brązowych pasm 4=64) były mniej jednorodne jeśli chodzi o układ oraz rodzaj ziemi. Ich układ był w przybliżeniu horyzontalny, a sedyment przede wszystkim ilasto-piaszczysty. Tworzyły one górną część nasypu Wału w I fazie funkcjonowania grodu.

Warstwy nasypu Wału I odsłonięte w wykopie 8 charakteryzują się niejednorodnością i przemieszaniem. Wał został usypany z następujących warstw: przemieszanej ilastej ziemi z węgielkami drzewnymi 122; niejednorodnej przemieszanej ilastej warstwy złożonej z żółtych i szarych frakcji 113, w której występowały węgle drzewne; miejscowych ciemnoszarych frakcji 112; sypkiej, przemieszanej piaszczysto-pyłastej ziemi z jasnymi i szarymi frakcjami i drobinami węgla 109; a także ciemnooliwkowo-brązowej ilastej warstwy z fragmentami węgielków drzewnych 120. Od północnej strony zagłębienia przywałowego zalegała pylista żółto-brązowa warstwa zawierająca nieliczne fragmenty węgla drzewnych 121 oraz jasnobrązowa ilasta warstwa z wtrętami węgla 114. Nad nią znajdowała się ciemnobrązowa ilasta warstwa 119, widoczna w profilu wschodnim. Ponadto u podnóża wewnętrznego stoku wału głównego grodziska (W4, W7) natrafiono na twardą, bardzo jasną, piaszczysto-ilastą ziemię 57, zakumulowaną zapewne przy pierwszych pracach związanych z budową wału.

Nasyp Wału II nie miał tak skomplikowanej budowy jak Wał I. Na calcu znajdowała się gruba na około 10 cm pylista, jasnoszara warstwa jednorodnej ziemi 25, w której stropie odkryto ślady dwóch okrągłych w planie obiektów (dołów posłupowych): 43 z wypełniskiem 42 oraz 73 z wypełniskiem 72. Doły posłupowe miały średnicę około 45 cm, strome ściany boczne i głębokość 30 cm (obiekt 73) oraz 10 cm (obiekt 43). Obiekt 73 usytuowany był na krawędzi wału i początku stoku fosi, zaś obiekt 43 bliżej krawędzi zachodniego końca wału.

Powyżej warstwy 25 leżała, również horyzontalnie, warstwa szarobrązowej ziemi piaszczysto-ilastej 10 o miąższości do 20 cm. Konsystencja, struktura i kolor tej jednostki stratygraficznej sugerować może, iż warstwa ta mogła być pozostałością warstwy rozłożonych gałęzi tworzących wzmocnienie podstawy wału.

Fosa I (W2), leżąca na południe od Wału I i na północ od Wału II miała 5 m szerokości i głębokość 80 cm od strony wschodniej oraz 1,5 m od strony zachodniej. Ściany jej opadały łagodnie (od zachodu bardziej stromo, pod kątem 45 stopni) ku nieregularnie płaskiemu dnu o szerokości 1,3–1,5 m. W najniższym

punkcie stoku wału głównego, a także na dnie Fosi I, pod nawarstwieniami jej wypełniska, znajdowała się przemieszana gliniasto-piaszczysta warstwa 102 (o miąższości do 30 cm od E i 20 cm od W), leżąca na dnie i częściowo na ścianach bocznych fosi; a także jasny zsuw piaszczysto-ilasty 103 od strony północno-zachodniej (stok Wału I), o miąższości do 20 cm. Warstwy te stanowiły zsuw ziemi sypanej na wał podczas kopania fosi, a ich strop wyznacza jej kształt (obiekt 18) podczas użytkowania grodu w Fazie IA.

Fosa II (W3) była nieco mniejsza od Fosi I. Miała 4 m szerokości, płaskie dno o szerokości 3 m i strome ściany. W trakcie użytkowania grodu we wcześniej epoce żelaza dno fosi od strony Wału II stanowiły bardzo wilgotne, maziste gliniaste oliwkowo-szaro-brązowe warstwy 87=91 i 52=90, o miąższości od kilku do kilkunastu cm każda. Częściowo w ich objętości znaleziono liczne zbutwiałe na kolor czarny resztki elementów drewnianych (gałązek, patyków) 88 i 89, które stanowić musiały rodzaj faszynowania ściany północnej fosi, które runęło na jej dno. W warstwach tych tkwiły także bardzo duże (o średnicy do 34 cm) kamienie 92, układające się w nieregularny, luźny pas od strony ściany północnej fosi. Na południowym zboczu fosi odłożyła się także warstwa zmieszanej brązowo-szarej ziemi ilasto-gliniastej 79 z drobinami węgla drzewnych i drobnymi fragmentami polepy, której miąższość wynosiła 30 cm. Ponadto, znajdowała się tam także przepalona ziemia z drobinami węgla drzewnych 81. Wydaje się, iż są to relikty spalonych konstrukcji drewnianych, które zsunęły się z krawędzi południowego stoku fosi.

W przykrawędnej, północno-wschodniej części grodziska (W6) na warstwie naturalnej zalegała cienka warstwa piaszczystej, szaro-brązowej ziemi 99, a nad nią, gruba na 20–35 cm ciemnoszara, zbita i przesycona drobinami spalonego drewna warstwa 85, w objętości której znaleziono także pojedyncze kamienie (głównie w W części wykopu). Była to pierwotna warstwa użytkowa tej części grodziska.

Faza IB

W późniejszym funkcjonowaniu grodu na południowym zboczu Wału II powstał zsuw 68, sąsiadujący z warstwą nasypu 10. Tworzył pas, o szerokości około 30 cm, znikający ku zachodniemu skrajowi stoku. Fosa II od strony północnej wypełniła się szaro-brązową piaszczysto-ilastą warstwą spływową 35 oraz ilasto-gliniastą ziemią z nielicznymi drobinami węgla 84, grubą na około 30 cm. Na południowym stoku powstała warstwa zsuniętej gliny 80 o miąższości do 30 cm. Górną partię południowego stoku fosi umacniały dość ściśle ułożone mniejsze i większe kamienie (spąg tworzyły kamienie 66 o średnicy 10–25 cm).

Ryc. 22. Podągi, st. 2. Przekrój przez Wał I w wykopie 1 (fot. D. Wach)

Ryc. 23. Podągi, st. 2. Przekrój przez Wał I w wykopie 1 (fot. D. Wach)

Ryc. 24. Podągi, st. 2. Przekrój przez Wał I w wykopie 8 (fot. K. Rabiega)

Zagłębienie przywałowe (W7) zaczęło się zamu-
lać i wypełniać piaszczystą ciemnożółto-brązową
warstwą 110.

Faza IC

Podfaza IC charakteryzuje się podsypianiem Wału
I warstwą żółto-brązową 3, z ukośnie i poziomo bie-
gnącymi cienkimi (1 cm miąższości) ciemnożółto-brą-
zowymi żyłkowaniami (w wykopie 1) oraz piaszczysto-
gliniastą ciemnopomarańczowo-brązową warstwą
108 (w wykopie 8), która stanowiła wzmocnienie
konstrukcji. Wał II w podfazie IC został podsypany
grubą (40 cm miąższości) warstwą jednorodnej piasz-
czysto-ilastej ziemi 9, w objętości której znajdowało
się siedem dużych kamieni (6), o średnicy do 35 cm.
W przeciwieństwie do sytuacji z Wału I, tutaj kamienie
nie tworzyły konkretnego układu, a jedynie sytuowały
się w centralnej partii wału.

Fosa II została pogłębiona od strony północnej
i zaczęła wypełniać się warstwą gliniastej, przepla-
mionej ziemi 37. W stok południowy wkopano niedu-
żą (70 cm szerokości i co najmniej 1 m długości oraz
35 cm głębokości) jamę 15, która została zabezpieczona
dużymi kamieniami 59 (ryc. 28). Wypełniskiem
objektu była przemieszana, szaro-popielato-brązo-
wa, ilasto-gliniasta ziemia 58 z drobnymi węglami
drzewnymi i drobnymi grudkami gliny oraz sypka
piaszczysta ziemia 14, w której tkwiła grupa sporych
kamieni 17, stanowiących obrzeża jamy. W obrębie
wypełniska 58 natrafiono na skupisko fragmentów
ceramiki 63. Z kolei w wypełnisku 14 znajdowało się
skupisko drobnych fragmentów ceramiki 40. Na war-
stwie 14 spoczywał bruk przepalonych kamieni 16.

Na skraju grodziska (W6) usypano niski wał (czy też
może jedynie podwyższenie), którego relikty tworzy
piaszczysta warstwa 104 osiągająca grubość do 45 cm.

Faza II. Opuszczenie grodu z wczesnej epoki żelaza

Po opuszczeniu grodu z wczesnej epoki żelaza, zaczęły
powstawać warstwy erozyjne, spływające z wałów
i gromadzące się w zagłębieniu przywałowym, a także
w fosach. Fosę I (obiekt 18) wypełniły warstwy ero-
zyjne: 101 oraz ciemnoszaro-brązowa, przemieszana
ziemia ilasto-gliniasta 50 (gruba na 25 cm). W spą-
gu warstwy 50 występowała grupa nieregularnie
obsuniętych dużych i mniejszych kamieni 53. Fosa
II natomiast wypełniła się jasną piaszczysto-ilastą
jednorodną żółto-brązową warstwą 19, o grubości
dochodzącej do 56 cm. Na warstwie tej leżały większe
kamienie 86 (o średnicy około 25 cm), które zsunęły
się z południowej krawędzi fosy.

Na wewnętrznym stoku Wału I i w zagłębieniu
przywałowym powstały warstwy: jasnoszara pyłasta
ziemia z nielicznymi węglami drzewnymi 115 oraz
piaszczysta niejednorodna ziemia, którą stanowiły

przemieszane frakcje żółtego i szarego piasku 111. W partii zewnętrznego stoku Wału I (W1) zaobserwowano kompleks naprzemiennych jaśniejszych i ciemniejszych frakcji 13, o grubości do 10 cm. Ponadto erozja szczytu wału zaowocowała powstaniem jednorodnej piaszczysto-ilastej zwartej pomarańczowej warstwy 2, która zsunęła się po północnym i południowym stoku wału (W1, W5, W8). Warstwa ta stanowi zapewne pozostałość po umocnieniach wału. Na szczycie wału na tej warstwie spoczywały luźne kamienie 39 (odkryte w wykopie 5), które nie tworzyły żadnej konkretnej struktury. Nad warstwą 2 na stoku i w zagłębieniu przywałowym pojawiła się warstwa sypkiej, piaszczysto-pylastej ziemi 55, zidentyfikowanej także w wykopie 4 i osiągającej przy ścianie południowej wysokość 0,65 m.

Faza III. Wczesne średniowiecze

Faza IIIA

We wczesnym średniowieczu dokonano pewnych prac mających na celu ponowne uformowanie Wału I. Pogłębiono wówczas zagłębienie przywałowe (W4, W8), kształtując obiekt 36 poprzez przecięcie warstw 114, 119, 110, 108 i 55.

Fosa II (W3) została wówczas pogłębiona, czego śladem jest obiekt 26, który z czasem wypełnił się szaro-popielato-brązową piaszczystą warstwą 20, o grubości od 30 cm przy ścianie zachodniej wykopu, do 60 cm przy jego ścianie wschodniej. Tworzyła ona pas nieregularnego kształtu w zagłębieniu Fosi II.

W wykopie 7, przy zagłębieniu przywałowym, zidentyfikowano warstwę jednorodnej, ciemnoszarej zbitej ziemi 38 z drobinami polepy i drobinami białych węglanów wapnia. W obrębie tej warstwy, przy ścianie zachodniej wykopu 4 znajdowało się także nieduże skupisko kamieni 47. W całym przebiegu tej, spoczywającej horyzontalnie warstwy 38, jej miąższość była podobna i wynosiła średnio 20–30 cm. Wydaje się, że była to główna warstwa użytkowa tej części grodu we wczesnym średniowieczu.

Na skraju grodziska (W6) podwyższono wał, usypując piaszczysto-ilastą, szaro-brązową warstwę 76. Warstwa ta, wraz z niskim wałem 104 tworzy podwyższenie o wysokości 0,8 m w stosunku do użytkowej warstwy 85.

Po jakimś czasie zagłębienie przywałowe (obiekt 36) zaczęło się zamulać i wypełniać warstwami: popielato-szarą, bardzo sypką ziemią piaszczysto-pylastą z drobinami węgla drzewnych i pomarańczowej polepy 51–107 oraz ciemnobrązową warstwą piaszczystą 106.

Faza IIIB

W tym czasie miały miejsce kolejne prace związane z formowaniem zagłębienia przywałowego. W strop warstwy 38, przecinając także warstwę 106, wkopano

Ryc. 25. Podągi, st. 2. Przekrój Fosi I i Wału II. Widok od strony północnej (fot. D. Wach)

Ryc. 26. Podągi, st. 2. Fosa I i Wał II grodziska z widocznym nasypem wału 9 i umocnieniem kamiennym 6. Wewnątrz wykopu widoczny negatyw koleiny drogi leśnej, gdzie znajdowało się przejście bramne. Widok od strony zachodniej (fot. D. Wach)

Ryc. 27. Podągi, st. 2. Przekroje trzech dołów postępowych w obszarze przejścia bramnego w wykopie 1 (obiekt 96 w ścianie wschodniej wykopu, obiekt 98 w pomocniczym przekroju południowym, obiekt 94 w planie). Widok od strony południowo-zachodniej (fot. D. Wach)

Ryc. 28. Podągi, st. 2. Obiekt 15 z obstawą kamienną 59, odsłonięty w południowej krawędzi Fosi II. Widok od strony północnej (fot. D. Wach)

słup. Śladem tej działalności jest owalny obiekt (duży dół posłupowy) 71 o głębokości 50 cm, z wypełniskiem szaro-brązowej piaszczysto-ilastej ziemi z dużą liczbą pomarańczowych grudek polepy i drobinami węgla drzewnych 61, kilkoma dużymi kamieniami 65 i ciemnobrązową ziemią 105. Obiekt ten został zidentyfikowany w wykopach 4, 7 i 8.

Faza IIIC

Z tą fazą użytkowania wiąże się spływ ziemi z głównego wału w kierunku zagłębienia przywałowego. Powstała wówczas warstwa jasnej, oliwkowo-brązowej, piaszczystej ziemi 21, która zalegała na wewnętrznym stoku wału głównego (W8) i w zagłębieniu przywałowym (W4, W7). Później, na obszarze majdanu, w pasie zagłębienia przywałowego (W4) odłożyła się podhumusowa, ciemna szaro-brązowa warstwa piaszczysto-ilasta 22.

Faza IV. Opuszczenie grodu

Po popuszczeniu grodu z Wału II (W2) w kierunku Fosi I spłynęła popielato-brązowa, ilasto-piaszczysta warstwa 54, o grubości od 30 cm (przy profilu E) do 1 m (przy ścianie W), a także gliniasta żółto-brązowa warstwa 12, o miąższości 30 cm (od E) i 70 cm (od W). Wówczas też część omawianej wcześniej warstwy 9 z Wału II spłynęła w kierunku południowym, aż do obszaru Fosi II, tworząc warstwę 123. W wykopie 1 i 2 zaobserwowano zsuwową warstwę 24, stanowiącą ciemnooliwkowo-szaro-brązową piaszczystą ziemię.

Niewysoki wał na północno-wschodnim skraju grodziska (W6), spłynął w kierunku wnętrza grodziska, tworząc pylastą, jednorodną jasnobrązową warstwę 77.

Faza V. Nowożytność i współczesny poziom użytkowy

Prawdopodobnym śladem współczesnego spływu jest podłużny, wąski na około 30 cm, ciemny depozyt ziemi 7=30, ciągnący się u podnóża zachodniej skarpy wału przez całą jej długość. Pas ten stanowił wypełnisko rowka 8=70=78, współczesnej, głębokiej i szerokiej koleiny funkcjonującej ścieżki. Inna interpretacja zakłada, że może być to ewentualna pozostałość drewnianej ściany wału w przejściu bramnym, gdyż w części północnej przechodzi w stojący depozyt o pionowych ścianach, jednak jego klasyfikacja jako elementu konstrukcji bramnej nie jest w pełni wiarygodna.

Od strony zachodniej elementem ograniczającym nawarstwienia Wału II była kontynuacja obiektu 8=70=78 z wypełniskiem 7=30, który biegł niemal przez cały wykop 2. Wąski (40–60 cm) i głęboki do 50 cm obiekt, podobnie jak rowek biegnący przez obszar wykopu 1, wydaje się być wypełnioną współcześnie koleiną wspominanej uprzednio drogi. Jego wschodnią ścianę stanowił pas szarej, twardej ilastej ziemi 56, tworzący pionową warstwę stojącą. Być może jest to pozostałość wspominanej już, hipotetycznej ściany ograniczającej nasyp wału od strony przejazdu przez tenże wał, lecz nie można także wykluczyć, iż jest to po prostu boczne wypełnisko rozjeżdżanej wielokrotnie koleiny współczesnej. Od strony południowej obiekt 8=70=78 wypełniała także sino-szara, ilasto-gliniasta warstwa 75. Ze współczesnym nawarstwieniem drogi związany był także płat szarej, jednolitej, ilastej ziemi 83 zalegający ponad wypełniskiem, zidentyfikowany w wykopie 2. Ślady wypełniska 7=30 koleiny 8=70=78 odkryto także w Fosi II.

Obecny poziom użytkowy na powierzchni wałów, fos, zagłębienia przywałowego, a także na obszarze majdanu (W1, W2, W3, W4, W5, W6, W7, W8) tworzy drobnoziarnisty humus ściółkowy 1.

ZNALEZISKA

Ceramika

URSZULA KOBYLŃSKA

W trakcie badań wykopaliskowych w 2014 i 2016 roku w nawarstwieniach kulturowych grodziska znaleziono ogółem 388 fragmentów ceramiki, w tym 47 fragmentów z wylewem składających się na 42 różne naczynia i stanowiących odpowiednik 252% SEN, w tym 25 fragmentów naczyń z wczesnej epoki żelaza, stanowiących odpowiednik 107% SEN; 98 fragmentów brzuśców o powierzchni chropowatej, 35 o powierzchni gładkiej, a jedynie 4 fragmenty o powierzchni wyświeconej. Niewielka liczba brzuśców (40 fragmentów), głównie z okresu wczesnego średniowiecza, była ozdabiana. W zespole zabytkowym zidentyfikowano także 23 części przydenne i 22 dna, stanowiące odpowiednik

Tabela 1. Katalog warstw z opisem poszczególnych jednostek stratygraficznych grodziska w Podągach, st. 2 (oprac. K. Rabiega)

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
1	-	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8	Cały obszar grodziska	X=100-116; Y=185-273	Piaszczysta ziemia; humus leśny; miąższość do 20 cm	10YR 2/2	-	2, 3, 6, 7, 8, 9, 12, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 37, 41, 48, 54, 55, 76, 77, 83, 86, 123
2	-	1, 5, 8	Szczyt Wału I	X=101-114; Y=202,20-211-70	Jednorodna przepalona piaszczysto-ilasta zwarta ziemia; pozostałość po umocnieniu wału; miąższość do 45 cm	10YR 6/4	1, 24, 55	3, 4, 13, 39, 108, 111
3	-	1	Szczyt Wału I	X=101,40-105; Y=205,20-211,30	Ilasto-gliniasta ziemia z ukośnie i poziomo biegnącymi cienkimi (1 cm) wytrąceniami; warstwa nasypu wału; miąższość do 64 cm	10YR 5/4	1, 2, 39	4, 5
4=64	-	1, 5	Wał I	X=101,50-104,50; Y=204,45-211,15	Nieciągłe przepalone pasma tworzące prawie poziomą strukturę; górny nasyp wału; miąższość do 24 cm	10YR 5/2	2, 3, 13	5, 23, 27, 44, 46, 93, 94, 95, 96, 97, 98
5	-	1	Wał I	X=-100,90-102; Y=205-209	Zbita ilasta ziemia; górny nasyp wału; miąższość do 44 cm	10YR 6/4	3, 4	23, 27, 31, 32, 33, 34, 46
6	-	2	Północny stok Wału II	X=103,46-104; Y=193-194,40	Siedem dużych kamieni o średnicy do 35 cm; leżące na stoku wału; pozostałość po umocnieniu wału	-	1	9
7=30	8=70=78	1, 2, 3	Ścieżka biegnąca przez wały i fosy grodziska od strony południowej	X=100,50-104,30; Y=186-212,70	Ciemne wypełnisko koleiny 8=70=78 (współczesnej); znajdujące się pod ścieżką leśną na obszarze dawnego przejścia przez wały; pasmo o orientacji S-N; miąższość do 50 cm	7,5YR 5/2	1, 83	8, 56, 75
8=70=78	8=70=78	1, 2, 3	Ścieżka biegnąca przez wały i fosy grodziska od strony południowej	X=100,50-104,30; Y=185-212,70	Negatyw (koleina) współczesnej ścieżki wzdłuż osi S-N; na obszarze dawnego przejścia przez wały; głębokość do 50 cm	-	1, 7, 56, 75, 83	9, 11, 19, 20, 24, 26, 27, 29, 41, 45, 46, 48, 54, 82, 103, 123
9	-	2	Szczyt Wału II	X=102,85-104; Y=191-195,05	Piaszczysto-ilasta ziemia stanowiąca górną warstwę nasypu wału; miąższość do 40 cm	10YR 5/3	1, 6, 8, 54, 123	10, 68
10	-	2	Wał II	X=102,80-104; Y=191-195	Piaszczysto-ilasta ziemia stanowiąca niższą warstwę nasypu wału; miąższość do 20 cm	10YR 5/2	9, 68	11, 25, 42, 72, 73
11=62=67	-	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8	Naturalne podłoże wałów	X=100-114; Y=189-217	Gliniasta twarda warstwa; calec	7,5YR 5/8	8, 10, 13, 18, 19, 25, 41, 43, 46, 49, 54, 57, 66, 73, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 102, 103, 109, 110, 114, 116, 118	-
12	18	2	Fosa I	X=102-104; Y=195,20-200	Ilasto-gliniasta warstwa spływowa; miąższość do 70 cm	10YR 5/4	1, 24	18, 50, 54, 101, 103
13	-	1	Południowy stok Wału I	X=101-102; Y=201,80-204,60	Kompleks naprzemiennych jaśniejszych i ciemniejszych frakcji; warstwa spływowa; miąższość do 10 cm	10YR 4/4	2, 24	4, 11, 46
14	15	3	Południowy stok Fosi II	X=104,70-105,80; Y=185-185,90	Wypełnisko obiektu 15; sypka piaszczysta ziemia, która tworzyła ciemniejszą od otoczenia płamę o prostokątno-owalnym kształcie (częściowo wchodzi w S ścianę wykopu); w jej obrębie widoczny był luźny bruk 16; miąższość do 14 cm	7,5YR 3/3	16, 19, 40	17, 58, 59, 63
15	15	3	Południowy stok Fosi II	X=104,30-105,90; Y=185-185,90	Jama z wypełniskiem warstw 58, 14 grup kamieni 17, 16, a także skupisk ceramiki 63 i 40; ściany obożone dużymi kamieniami 59; częściowo wchodzi w S ścianę wykopu; głębokość ok. 35 cm	-	19, 58, 59	80
16	15	3	Południowy stok Fosi II	X=104,80-105,50; Y=184-184,65	Drobne, przepalone kamienie (średnica do 12 cm); tworzące luźny bruk w obrębie stropu wypełniska 14 obiektu 15	-	19	14

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
17	15	3	Południowy stok Fosa II	X=104,80–105,54; Y=185,10–185–75	Grupa dużych (długość do 30 cm) kamieni na SW stoku fosa wykopu 3	-	14	58
18	18	2	Fosa I	X=102–104; Y=195–200	Fosa między Walem I a II; głębokość do 120 cm; szerokość 3,5–4 m	-	1, 9, 12, 24, 50, 54, 68, 101	11, 102, 103
19	-	3	Fosa II	X=104–106; Y=185–188,30	Jasna, piaszczysto-ilasta jednorodna ziemia; spływ z południowej krawędzi fosa; miąższość do 56 cm	10YR 5/4	1, 8, 26, 86	11, 14, 15, 16, 35, 40, 52, 59, 80, 84, 88
20	26	3	Fosa II	X=104–106; Y=187–188,80	Drobnopiaszczysta ziemia tworząca nieregularny pas w zagłębieniu fosa; stropowe wypełnisko fosa; miąższość do 55	7,5YR 4/6	1, 8, 123	26
21	-	4, 7, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111,26–116; Y=209–213,64	Warstwa jasnej ziemi na wewnętrznym stoku wału; miąższość do 28 cm	10YR 3/4	1, 22	36, 38, 51, 55, 61, 71, 105, 106
22	-	4	Południowo-zachodni obszar majdanu	X=112–114; Y=213–217	Piaszczysto-ilasta ziemia w pasie zagłębienia przywałowego u podnóża wewnętrznego stoku Wału I; miąższość do 20 cm	10YR 3/2	1	21, 38, 47
23	-	1	Wał I	X=100,80–102; Y=207–209,90	Kilka dużych kamieni u podnóża stoku wału na osi drogi prowadzącej przez Wał I; o średnicy do 30 cm; prawdopodobnie kamienie zsunięte lub spadłe z górnych warstw stoku wału w kierunku przejazdu	-	4, 5	27
24	-	1, 2	Południowe podnóże Wału I	X=100,90–104; Y=190,30–203	Ciemna piaszczysta ziemia, częściowo zhumusowana; widoczna w dolnej partii stoku wału; warstwa spływowa; miąższość do 20 cm	10YR 4/3	1, 8, 83	2, 12, 13, 18, 54, 101, 102, 103,
25	-	2	Wał II	X=103,70–104; Y=191,30–193,90	Nieregularny pas jasnej jednorodnej ilastej ziemi, znajdujący się przy E profilu wykopu; warstwa użytkowa pod nasypem wału; miąższość do 12 cm	2,5YR 8/1	10, 73	11
26	26	3	Fosa II	X=104–106; Y=187–188,80	Obiekt pozostały po pogłębieniu fosa; głębokość do 55 cm	-	1, 8, 20, 123	19, 35, 37, 84
27	-	1	Wał I	X=100,80–102; Y=206,80–211,30	Dość jednorodna piaszczysto-ilasta (miejscami zgliniona) ziemia; warstwa nasypu wału; z widocznymi na stropie dużymi kamieniami 23; miąższość do 40 cm	10YR 5/3	4, 5, 8, 23, 32, 34, 44, 94, 96, 98	45, 46
28	-	1	Przeście bramne przez Wał I	X=100–101; Y=209,72–213	Skupisko małych kamieni u podnóża zachodniego stoku wału w obszarze przejścia bramnego; luźny bruk	-	48	29
29=69	-	1	Przeście bramne przez Wał I	X=100–101,60; Y=209,50–213	Jednorodna ilasto-gliniasta ziemia pod brukiem kamienym 28 i 60; miąższość do 30 cm	5YR 4/2	8, 28, 48, 60	41, 45
31	32	1	Wał I	X=101,22–101,60; Y=208,46–208,86	Wypełnisko dołu posłupowego 32; owalna plama jednorodnej piaszczystej ziemi; miąższość do 10 cm	10YR 4/1	5	32
32	32	1	Wał I	X=101,22–101,60; Y=208,46–208,86	Okrągły dół posłupowy z wypełniskiem 31; o płaskim dnie i średnio stromymi ścianami; głębokość 10 cm	-	5, 31	27
33	34	1	Wał I	X=101,80–101,96; Y=206,90–207,10	Wypełnisko obiektu 34; luźna piaszczysta ziemia; miąższość do 14 cm	5YR 5/1	5	34
34	34	1	Wał I	X=101,80–101,96; Y=206,90–207,10	Dół posłupowy z wypełniskiem 33; o nieckowatym dnie i średnio stromych ścianach; głębokość 14 cm	-	5, 33	27
35	-	2, 3	Fosa II	X=103,10–106; Y=188,20–189,60	Warstwa spływowa w wypełnisku fosa; piaszczysto-ilasta ziemia; dość jednorodna; miąższość do 50 cm	10YR 4/3	19, 26, 37, 84, 123	52, 87, 88, 89
36	36	4, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=112,40–114; Y=209,12–211	Bardzo słabo wyróżnialne zagłębienie przywałowe od strony majdanu (u podnóża północnego stoku Wału I); głębokość 50 cm	-	21, 51, 71, 106	55, 74, 108, 110, 114
37	-	3	Fosa II	X=105–106; Y=188,20–189	Gliniasta ziemia z wypełniska fosa; miąższość do 45 cm	10YR 3/2	1, 26, 123	35, 84
38	-	4, 7	Południowo-zachodni obszar majdanu	X=112–116; Y=211–217	Ciemna, zbita ziemia ilasta z drobinami polepy; liczne jasne wtręty; miąższość do 30 cm	7,5YR 3/4	21, 22, 47, 71	55, 57
39	-	5	Szczyt Wału I	X=103,60–104,40; Y=207,40–208,50	Luźne kamienie o średnicy do 20 cm, w obrębie górnej partii Wału I; nie tworzyły żadnej konkretnej struktury	-	2	3

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Polożenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
40	15	3	Południowy stok Fosi II	X=104,80; Y=185,40	Skupisko drobnych fragmentów ceramiki w obrębie miąższości warstwy 14 (wypełnisko obiektu 15)	-	19	14
41	-	1	Przejście bramne Wału I, południowy stok Wału I	X=100-101; Y=200-213	Gliniasta ziemia na zachód od współczesnej koleiny; nasyp w obszarze przejścia bramnego; miąższość do 30 cm	10YR 5/4	1, 8, 29, 45, 48	11, 82
42	43	2	Wał II	X=103,30-103,60; Y=191,62-192,10	Wypełnisko dołka postępuowego 43; owalna plama jasnej, twardej zbitej piaszysto-ilastej ziemi; miąższość do 10 cm	10YR 7/1	10	43
43	43	2	Wał II	X=103,30-103,60; Y=191,62-192,10	Owalny dół postępuowy o płaskim dnie z wypełniskiem 42; średnica około 45 cm; głębokość 10 cm	-	10, 42	11, 25
44	-	1	Wał I	X=101,24-101,35; Y=210,20-210,26	Fragment spalonego drewna (grubej gałęzi lub bierwiona) o nieregularnym kształcie (10 x 13 cm) w orientacji E-W	10YR 2/1	4	27
45	-	1	Przejście bramne przez Wał I	X=100,20-101,60; Y=209,20-211	Poziom przepalanej ziemi i drobin węgla oraz pasm spalenizny; pozostałości konstrukcji bramnej; miąższość do 10 cm	2,5YR 3/6	8, 27, 29, 48	41, 46
46	-	1	Wał I	X=100,80-102; Y=203,80-211,20	Jasna, piaszczysto-ilasta niejednorodna siemia ziemia, nasyp wału; miąższość do 55 cm	5YR 7/8	4, 5, 8, 13, 27, 45, 94, 96, 98	11, 49, 82
47	-	4	Południowo-zachodni obszar majdanu	X=112,04-112,18; Y=215,08-215,58	Skupisko średnich (średnica do 16 cm) kamieni ostrokanciastych leżących na warstwie użytkowej	-	22	38
48	-	1	Przejście bramne przez Wał I	X=100-101,90; Y=208,70-213	Ilasto-pylasta ścisła ziemia; warstwa użytkowa przejścia bramnego; miąższość do 25 cm	5YR 5/1	1, 8	28, 29, 41, 45, 60
49	-	1	Wał I	X=100,84-102; Y=206,15-209,78	Drugi poziom dużych kamieni o wymiarach 20 x 30 cm; tworzyły „ławę” o horyzontalnym ułożeniu ograniczoną od W pasem szarej ziemi 30; prawdopodobnie pozostałości ściany bramy	-	46	11, 82
50	18	2	Fosa I	X=102,76-104; Y=196,86-198,40	Niższe wypełnisko fosi 18; przemieszana ziemia ilasto-gliniasta na dnie półkolistego zagłębienia (zamkniętego od strony zachodniej); w stropie pojedynczy kamień; miąższość do 25 cm	10YR 4/2	12, 54	18, 53, 101
51=107	36	4, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=112,40-114; Y=209,12-211,50	Bardzo sypka ziemia piaszczysto-pylasta z drobinami węgla drzewnych i pomarańczowej polepy; zsuw do zagłębienia przywałowego, miąższość do 15 cm	2,5Y 4/4	21, 106	36
52=90	-	3	Fosa II	X=104=105,80; Y=186,14-188,90	Warstwa gliniastej, wilgotnej, mazistej ziemi z północnego stoku i dna fosi; oliwkowo-szaro-brązowa ziemia pod poziomem rozłożonego drewna 88; miąższość do 28 cm	10YR 4/2	19, 35, 84, 88	87, 89, 92
53	18	2	Fosa I	X=102,82-104; Y=197,55-198,08	Grupa dużych (średnica do 30 cm) i mniejszych (średnica do 10 cm) kamieni w spągu warstwy 50 w obrębie zagłębienia fosi 18, rozrzucone nieregularnie	-	50	101
54	18	2	Fosa I	X=102-104; Y=194,90-198,90	Warstwa stoku N Wału II; ilasto-piaszczysta; miąższość do 1 m	10YR 5/3	1, 8, 12, 24	9, 11, 18, 50, 68, 101
55	-	4, 8	Północny stok Wału I i południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111-114; Y= 205,70-213,80	Warstwa sypkiej, piaszczysto-pylastej ziemi; zsuw z wału w stronę majdanu; miąższość do 60 cm	10YR 5/4	1, 21, 36, 38	2, 57, 74, 108, 111, 114, 115, 121
56	8=70=78	2	Ścieżka biegnąca przez wały i fosi grodziska od strony południowej	X=102,30-103,50; Y=189-196,20	Wąski pas ziemi piaszczysto-ilastej, ograniczający od zachodu skarpę Wału I i jednocześnie stanowiący wschodnią ścianę koleiny 8=70=78; widoczny na dystansie nieco ponad 6 m; prawdopodobnie wypełnisko współczesne; miąższość do 15 cm	10YR 5/1	7	8
57	-	4, 7	Południowo-zachodni obszar majdanu	X=112-116; Y=211-217	Jasna piaszczysto-ilasta ziemia; warstwa użytkowa; miąższość do 20 cm	10YR 6/2	38, 55, 71	11, 74

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
58	15	3	Południowy stok Fosu II	X=104,60–105,60; Y=185–185,75	Warstwa niższego wypełniska obiektu 15; przemieszana (drobne nieliczne węgle drzewne i drobne grudki gliny) szaro-popielato-brązowa, ilasto-gliniasta ziemia, ścisła, twarda; leżała w zagłębieniu otoczonym i częściowo wypełnionym dużymi kamieniami	10YR 4/3	14, 17, 63	15, 59
59	15	3	Południowy stok Fosu II	X=104,40–105,90; Y=185–185,60	Kilka dużych (długości do 0,5 m, średnicy 0,35–0,4 m) kamieni tworzących ściany i dno jamy 15 w S zboczu fosy II	-	14, 19, 58	15
60	-	1	Przeście bramne przez Wał I	X=100–101,80; Y=212,20–213	Niższe kamienie (luźny bruk); w większości nieduże (średnicy ok. 5–10 cm)	-	48	29
61	71	4, 7	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=113,34–115,20; Y=210,12–212,24	Wypełnisko obiektu 71; piaszczysto-ilasta ziemia przemieszana z dużą ilością pomarańczowych polep, fragmentami węgla drzewnych i popiołami; miąższość do 40 cm	10YR 3/3	21, 65, 105	71
63	15	3	Południowy stok Fosu II	X=105,16–105,30; Y=185–185,09	Skupisko fragmentów ceramiki w wypełnisku jamy 15 (na poziomie występowania stropów niższych kamieni 59); częściowo tkwiła w południowej ścianie wykopu	-	14	58
65	71	4, 7	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=113,40–114,30; Y=211–211,88	Kilka dużych kamieni o średnicy do 30 cm	-	105	61
66	-	3	Południowy stok Fosu II	X=104–104,58; Y=185–185–40	Duże i mniejsze kamienie o średnicy od 10 do 25 cm; tworzyły ławę kamienną na warstwie naturalnej na krawędzi fosy	-	80	11
68	18	2	Fosa I	X=102,50–104; Y=195–195,82	Zsuw z południowego zbocza fosy 18; miąższość do 8 cm	10YR 5/1	54	10, 18
71	71	4, 7, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=113,34–115,20; Y=210,12–212,24	Obiekt wypełniony piaszczysto-ilastą ziemią 61, kamieniami 65 i depozytem spalenizny 105; duża jama o owalnym kształcie; głębokość do 50 cm	-	21, 61	36, 38, 57, 74, 106, 114
72	73	2	Wał II	X=103,80–104; Y=193,90–194,40	Wypełnisko dołu posłupowego 73 z wnętrza nasypu wału; miąższość do 34 cm	10YR 5/2	10	73
73	73	2	Wał II	X=103,80–104; Y=193,90–194,40	Dół posłupowy (z wypełniskiem 72) z wnętrza nasypu Wału II, okrągły w planie stropu, ściany średnio strome; średnica do 50 cm; głębokość do 30 cm	-	10, 72	11, 25
74		4, 7, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111–116; Y=209,20–214,20	Twarda, ścisła, bardzo jasna warstwa piaszczysto-pylasta z jasnopopielato-brązowymi wytrąceniami; warstwa naturalna	10YR 7/2	36, 55, 57, 71, 114, 115, 121	11
75	8=70=78	2	Ścieżka na obszarze południowego stoku Wału II	X=102,60–103; Y=189–190,50	Jedno z wypełnisk głębokiego rowka 8=70=78 w S części wykopu; ilasto-gliniasta ziemia; miąższość do 15 cm	10YR 6/3	7, 83	8
76	-	6	Północno-wschodnia krawędź grodziska	X=109–114,60; Y=272–273	Zbita pylasto-piaszczysta warstwa; nasyp wału; miąższość do 60 cm	10YR 5/2	1, 77	85, 104
77	-	6	Północno-wschodnia krawędź grodziska	X=111–116; Y=272–273	Piaszczysto-ilasta warstwa podhumusowa; osuwisko wału; miąższość do 40 cm	10YR 6/3	1	76, 85
79	-	3	Fosa II	X=105–106; Y=185,80–187,10	Warstwa przemieszanej ciemnej ilasto-gliniastej ziemi z drobinami węgla drzewnych i drobnymi fragmentami polepy; relikty spalanej konstrukcji drewnianej; miąższość do 30 cm	10YR 6/2	80, 84	11, 81
80	-	3	Południowy stok Fosu II	X=104–106; Y=185–187,10	Duży płat zsuniętej gliny na południowym stoku fosy; warstwa erozyjna; miąższość do 30 cm	7,5YR 5/4	15, 19	66, 11, 79, 84
81	-	3	Południowy stok Fosu II	X=104,40–105,10; Y=185,60–186,10	Ziemia przemieszana z drobinami węgla oraz śladami spalonych bierwion; relikty spalanej konstrukcji drewnianej; miąższość do 10 cm	5YR 5/4	79, 84	11
82	-	1	Wał I	X=100–102; Y=206–211,20	Warstwa z podstawy nasypu wału I; bardzo jasna, ścisła, twarda ilasta ziemia o horyzontalnie biegnącym stropie; z jasnobrązowymi wtrąceniami i plamami; w jej stropie nieliczne węgielki; miąższość do 20 cm	10YR 7/2	8, 41, 46, 49, 94, 96, 98	11

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykupu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
83	-	2	Ścieżka na obszarze południowego stoku Wału II	X=102–102,75; Y=189–190,50	Depozyt jednolitej ilastej ziemi, związany ze wspólnym nawarstwieniem drogi; przylegał od zachodu ścieżki i był częścią stropu; miąższość do 20 cm	10YR 5/1	1	7, 8, 11, 24, 75
84	-	3	Fosa II	X=105–106; Y=186,70–188,60	Wypełnisko Fosi II, warstwa ilasto-gliniasta z nieznacznie drobinami węgla, z kamieniami w patrii stropowej; miąższość do 32 cm	7,5YR 5/6	19, 26, 37, 80	35, 52, 79, 81, 87, 88, 89
85	-	6	Północno-wschodnia krawędź grodziska	X=109–116; Y=272–273	Ciemnoszara zbita i przesycona drobinami spalonego drewna warstwa, w objętości której znaleziono także pojedyncze kamienie (głównie w W części wykupu)	10YR 5/1	76, 77, 104	99, 100
86	-	3	Południowy stok Fosi II	X=104,30–104,66; Y=185–185,52	Dwa duże kamienie (o średnicy do 25 cm) zsunięte z południowej krawędzi fosi na jej zbocze	-	1	19
87=91	-	2, 3	Fosa II	X=103,50–106; Y=186,60–189,90	Najniższa warstwa wypełniska fosi II; mazista, gliniasta, miękka, wilgotna ziemia; w stropie drobiny węgla drzewnych (cząstki rozłożonego drewna); miąższość do 15 cm	5YR 4/4	35, 52, 84, 89, 92	11
88	-	3	Fosa II	X=104,20–105,80; Y=187,40–188,10	Poziom spalonych lub rozłożonych na kolor czarny gałęzi (być może faszyn) w dolnej części wypełniska fosi	10YR 2/1	19, 35, 84	52
89	-	3	Fosa II	X=103,80–106; Y=188,50–189,20	Niższy poziom rozłożonych gałęzi (w wilgotnym środowisku glebowym na barwę czarną); być może ślad po faszynowaniu dolnej części północnego stoku Fosi II; warstwa nieciągła; miąższość do 8 cm	10YR 2/1	35, 52, 84	87
92	-	3	Fosa II	X=104–105,24; Y=187,90–188,70	Duże kamienie (o średnicy do 34 cm), tkwiące w warstwach niższych wypełniska Fosi II w północnej części wykupu	-	52	87
93	94	1	Wał I	X=101–101,60; Y=210,05–110,65	Wypełnisko bardzo dużego dołu postłupowego 96; przemieszana przepalona ziemia z dużą ilością fragmentów i drobin węgla drzewnego, od wschodu widoczny fragment glinianej obsypki; miąższość do 70 cm	7,5YR 4/2	4	94
94	94	1	Wał I	X=101–101,60; Y=210,05–110,65	Bardzo duży dół postłupowy w strefie bramnej Wału I; widoczny dopiero z poziomu warstwy 82; miał w przybliżeniu okrągły kształt o średnicy dna 60 cm; głębokość 70 cm	-	4, 93	27, 46, 82
95	96	1	Wał I	X=101,80–102; Y=210,20–210,70	Wypełnisko bardzo dużego dołu postłupowego 96; miąższość 50 cm	7,5YR 5/4	4	96
96	96	1	Wał I	X=101,80–102; Y=210,20–210,70	Bardzo duży dół postłupowy o zaokrąglonym dnie; średnica ok. 40 cm; głębokość 50 cm	-	4, 95	27, 46, 82
97	98	1	Wał I	X=101,60–101,80; Y=211–211,15	Wypełnisko dołu postłupowego 98; przemieszana ziemia słabo widoczna na tle nieco jaśniejszych warstw nasypu wału; miąższość prawdopodobnie do 60 cm	10YR 5/4	4	98
98	98	1	Wał I	X=101,55–101,80; Y=211–211,15	Dół postłupowy z wnętrza nasypu Wału I z wypełniskiem 97; układ zaburzony przez grube korzenie drzewa; widoczny w N przekroju pomocniczym; szerokość 25 cm; głębokość prawdopodobnie ok. 60 cm	-	4, 97	27, 46, 82
99	-	6	Północno-wschodnia krawędź grodziska	X=112–116; Y=272–272,45	Piaszczysta warstwa z ciemniejszymi i jaśniejszymi przebarwieniami; warstwa użytkowa; miąższość do 8 cm	2,5Y 5/2	85	100
100	-	6	Północno-wschodnia krawędź grodziska	X=109–116; Y=272–273	Piaszczysto-pylasta warstwa naturalna; calec	10YR 6/8	85, 99	-
101	18	2	Fosa I	X=102–104; Y=196,50–200	Piaszczysta warstwa erozyjna po opuszczeniu grodu we wcześniejszej epoce żelaza; miąższość do 20 cm	10YR 7/3	12, 24, 50, 53, 54	18
102	-	2	Południowe podnóże Wału I	X=102,18–104; Y=198,52–200	Gliniasta warstwa u podnóża wału; miąższość do 30 cm	10YR 6/6	18, 24, 103	11
103	-	1, 2	Północny stok Fosi I	X= 101,10–103,90; Y=197,70–201,05	Piaszczysta warstwa erozyjna; powstała po opuszczeniu grodu; miąższość do 20 cm	10YR 7/6	8, 18, 24	11, 102

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
104	-	6	Północno-wschodnia krawędź grodziska	X=109–112,20; Y=272–273	Piaszczysta warstwa nasypu niskiego wału; miąższość do 45 cm	10YR 4/3	76	85
105	71	4, 7, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=113,60–114,72; Y=210,64–211,60	Piaszczysta warstwa spalenizny; miąższość do 15 cm	10YR 3/2	21	61, 65
106	36	4, 8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=112,84–114; Y=209,52–211,50	Piaszczysto-ilasta osuwiskowa warstwa; miąższość do 15 cm	2,5Y 3/3	21, 71	36, 51
108	-	8	Szczyt Wału I	X=111–114; Y=205–209,40	Piaszczysta ziemia; nasyp wału; miąższość do 44 cm	7,5YR 5/6	2, 36, 55, 111	109, 110, 120
109	-	8	Wał I	X=111–114; Y=205–209,40	Sypka, piaszczysta ziemia; przemieszane frakcje ciemnożółte i szare; zawiera drobiny węgla; nasyp wału; miąższość do 110 cm	2,5YR 5/2	108, 110, 111, 115, 120	11, 112, 113, 116, 122
110	-	8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=112–114; Y=207,40–211	Piaszczysta ziemia z drobinami węgla drzewnych; spływ z wału do zagłębienia przywałowego; miąższość do 60 cm	10YR 4/4	36, 108	11, 109, 116, 119
111	-	8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111–112; Y=208,20–211	Piaszczysta i niejednorodna warstwa; przemieszane frakcje żółtych i szarych pasm; występowały węgielki drzewne; warstwa spływowa; miąższość do 32 cm	10YR 5/4	2, 55	108, 109, 115
112	-	8	Wał I	X=111,60–114; Y=205–207,52	Depozyty jednorodnej ilastej warstwy, w których występują nieliczne węgielki drzewne; miąższość do 10 cm	10YR 4/1	109	113
113	-	8	Wał I	X=111,60–114; Y=205–207,50	Przemieszana ilasta warstwa z żółto-szarymi frakcjami, w której występują węgle drzewne; nasyp wału; miąższość do 40 cm	10YR 6/6	109, 112	116, 122
114	-	8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111,80–114; Y=208,95–210,80	Ilasta ziemia, w której występowało skupisko wtrętów węglowych; warstwa użytkowa z fazy budowy wału; miąższość do 38 cm	7,5YR 4/6	36, 55, 71, 110, 119, 121	11, 74
115	-	8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111–113,80; Y=208,80–211	Pylasta warstwa z nielicznymi węgielkami drzewnymi; spływ w zagłębieniu przywałowym; miąższość do 48 cm	10YR 5/3	55, 111	74, 109, 121
116	-	8	Podstawa Wału I	X=111–114; Y=205–209	Ilasta warstwa z węgielkami i śladami spalenizny; poziom budowy wału; miąższość do 20 cm	10YR 5/4	109, 110 113, 118, 122	11
117	118	8	Wał I	X=112,56–113,06; Y=205,44–206,02	Piaszczyste wypełnisko dołu posłupowego 118; miąższość 10 cm	10YR 7/1	113	118
118	118	8	Wał I	X=112,56–113,06; Y=205,44–206,02	Obiekt znajdujący się w nasypie wału; kształt owalny o stromych ścianach; głębokość 10 cm; dół posłupowy	-	113, 117	11, 116
119	-	8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=112,92–114; Y=208,64–209,85	Ciemnobrązowa ilasta warstwa znajdująca się w NE części wykopu; miąższość do 15 cm	7,5YR 3/2	110, 115	114
120	-	8	Wał I	X=113,50–114; Y=205–205,70	Ilasta warstwa zawierająca fragmenty węgielków drzewnych; miąższość do 12 cm	2,5Y 4/2	108	109
121	-	8	Południowo-zachodnie zagłębienie przywałowe	X=111–112; Y=210,80–211	Piaszczysto-pylasta warstwa w NW części wykopu; zawierająca nieliczne fragmenty węgielków drzewnych; miąższość do 18 cm	10YR 5/4	55, 115	74, 114
122	-	8	Wał I	X=111–112,38; Y=205–207,68	Przemieszana ilasta warstwa z przeważającą ilością szarych frakcji; nasyp wału, w którym występują węgielki drzewne; miąższość do 30 cm	10YR 6/4	109, 113	116
123	-	2, 3	Południowy stok Wału II	X=103,10–105,50; Y=187,80–191,40	Warstwa osuwowa powstała przez erozję warstwy 9; miąższość do 28 cm	10YR 5/3	1, 8	9, 20, 26, 35, 37

300% SEN. Pod względem chronologicznym na zespół ten składały się 263 fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza, 106 fragmentów ceramiki średniowiecznej oraz 13 fragmentów naczyń późnośredniowiecznych, silnie obtaczanych, „siwych” i z polewą (tab. 2). Analizowany materiał ceramiczny wykazuje cechy zniszczenia, częściowego przepalenia (34 fragmenty) i wypłukania powierzchni (99 fragmentów). Fragmenty naczyń zostały zakwalifikowane głównie do II i III kategorii erozji według schematu zaproponowanego przez A. Buko¹¹. Pierwotna powierzchnia zewnętrzna jest często zatarta na większej części zachowanego fragmentu i widoczna jedynie na niewielkich partiach wylewu, zagłębionej szyjce lub na skraju brzuśca. Zjawisko to dotyczy zarówno ceramiki starożytnej, jak i wczesnośredniowiecznej. Fragmenty pozbawione erozji (kategoria 0) pochodzą z warstw najmłodszych, z ceramiką silnie obtaczaną, „siwą” i pokrytą polewą. Wyraźnie zaznacza się rozdrobnienie materiału ceramicznego, zawierającego się głównie w przedziałach wielkościowych między 3 a 4 cm. Materiał z wczesnej epoki żelaza ma więcej fragmentów drobnych i zniszczonych, większe fragmenty występują sporadycznie. Natomiast ułamki naczyń z wczesnego średniowiecza zachowały się głównie w większych rozmiarach (tab. 3).

Ceramika z wczesnej epoki żelaza

W omawianym materiale można wyróżnić 263 fragmenty ceramiki datowanej na okres wczesnej epoki żelaza. Są to niewielkie części naczyń, silnie rozdrobnione, których wielkości zawierają się głównie między 2 a 4 cm, najczęściej spłukane, zniszczone i niekiedy nawet silnie przepalone, co utrudnia ich opis i klasyfikację. Cechy dobrze zachowanych fragmentów, głównie brzuśców, ale też – choć nieliczne – części z zachowanym wylewem wskazują, że pochodzą z naczyń o powierzchni chropowatej. Fragmenty brzuśców, części przydenne i nieliczne fragmenty z wylewem ornamentowanym (tabl. 1:9), o powierzchni pokrytej drobnymi zmarszczkami glinki chropowatej, wskazują na sporadyczne użytkowanie przez mieszkańców grubościennych, dużych naczyń. Są to raczej niewielkich rozmiarów, cienkościenne naczynia chropowate od brzegu (tabl. 2:3), o średnicy wylewu wynoszącej 12–18 cm i małe naczynia o powierzchni gładkiej (tabl. 1:1, 5, 8, 10, 13). Liczne ślady przepalenia i spłukania powierzchni ścianek świadczą o silnych niszczących procesach podepozycyjnych, zachodzących w miejscach ich zalegania. Zdecydowana większość fragmentów z wylewem, podobnie jak brzuśce, wykazują ślady silnego zniszczenia, co utrudnia analizę form naczyń. Lepiej zachowane, choć także małe fragmenty, pochodzą z naczyń o powierzchniach czarnych wyswieconych, których nieliczne brzuśce i wylewy znaleziono w jednostkach stratygraficznych

19, 20, 21, 22, 63 i 114. Są to fragmenty pochodzące z niewielkich rozmiarów naczyń (tabl. 1:1, 4–5, 7–8, 10, 13; 2:4–5), o równej, gładkiej matowej czy silnie wygładzonej lub wyswieconej powierzchni, także najczęściej wygładzonej oraz wypolerowanej od wewnątrz. Te małe formy o starannie opracowanych ściankach pochodzą prawdopodobnie z tzw. naczyń stołowych, są barwy czarnej, ale też beżowej i czerwono-brązowej (5YR 5/4). Masa ceramiczna tych naczyń zawiera domieszkę o zróżnicowanej granulacji, w tym także duże ziarna o średnicy 2 mm, i w przeważnie dużej ilości, mimo cienkościenności ścianek naczyń. Ułamki wszystkich rodzajów naczyń w swej masie ceramicznej zawsze zawierają mikę.

Zachowane górne fragmenty tych naczyń mają zróżnicowane średnice wylewu w zależności od typu: są to cienkościenne naczynka małych rozmiarów, miniaturowe naczynka, dzbanuszki, czarki o średnicy 6–14 cm (tabl. 2:1, 4); szerokootworowe misy o średnicy 13–24 cm (tabl. 1:11–12; 2:2). Występują też naczynia esowate o średnicy wylewu wynoszącej 17–18 cm, zaopatrzone w szyjkę (tabl. 3:7; 4:5–6, 8), a brzuśce są lekko uwypuklone (tabl. 1:3, 7–8). Choć o obecności uch świadczą jedynie ślady odłamań na ściankach, można sądzić, że są to najprawdopodobniej czerpaki lub dzbanki niedużych rozmiarów. Występują też fragmenty przepalone, co może świadczyć o spalaniu grodu. Jeden z takich fragmentów górnej części naczynia pochodzi z formy masywnej o długiej cylindrycznej szyjce z mocnymi wgłębieniami na brzegu (tabl. 1:6). Ścianki naczyń, choć niekiedy wygładzane tłustą, czarną gliną są nierówne i mają niewielkie nierówności częściej pod wylewem. Podobnie, przepalony fragment naczynia z pogrubionym, wydzielającym się wylewem (tabl. 1:3) ma spękaną powierzchnię, która pierwotnie była gładka z charakterystycznym czarnym wnętrzem. W jednostce stratygraficznej 21 odkryto ułamek małego naczynia sitowatego (tabl. 3:3), o średnicy wylewu wynoszącej 9 cm, którego otwory nie zostały przekłute na wylot. Jego czerwono-szara (5YR 5/2) powierzchnia jest lekko zagładzona po wykonaniu nakłuć, co spowodowało wyrównanie ścianki i brzegów wokół otworków.

Fragmenty większych, grubościennych naczyń (grubości do 1 cm w partiach przydennych i ok. 0,8 cm w partii brzuśców), z pogrubionym wylewem o średnicy ok. 18 do 21 cm, także mają powierzchnie wygładzane, niekiedy powlekane tłustą gliną, której resztki widoczne są miejscami na zachowanych powierzchniach. Występują także części naczyń o wnętrzu wyłożonym czarną, tłustą gliną. Nakładana cienką warstwą, poziomymi pasmami przykrywała masę ceramiczną ścianki naczynia. Były to naczynia o mocno wypolerowanej powierzchni wewnętrznej dla zachowania lepszej szczelności. Jednak zachowane są w zbyt małych fragmentach, aby można było określić ich formę. Można jedynie domniemywać, że mogły to

¹¹ Buko 1990a.

Tabela 2. Zestawienie ilościowe fragmentów ceramiki z grodziska w Podagach, st. 2 (oprac. U. Kobylińska)

Faza	Jednostka stratygraficzna	Liczba fragmentów łącznie	Wylewy		Szytki	Brzośce								Dna						Ceramika „słwa”	Ceramika z polewą	Fragmenty przepalone	Fragmenty o wypłukanej powierzchni	Chronologia																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																													
			Liczba fragmentów	SEN(procent obwodu)		Ornamentowane	Rodzaj powierzchni				Liczba fr. ogółem	Chropowate	Gładkie	Wyświecane	Szorstkie	Nieokreślone	Złobki dookolne	Ornamentowane						Odciski	Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Rodzaj			Cechy den		Wczesna epoka żelaza	Wczesne średniowiecze	Późne średniowiecze i nowożytność																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
							Liczba fr. ogółem	Chropowate	Gładkie	Wyświecane								Szorstkie	Nieokreślone								Złobki dookolne	Linia falista	Ornament	plastyczny																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																							
0	II=62=67	4	1	1	5																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																

Tabela 3. Fragmentacja i erozja fragmentów ceramiki z grodziska w Podągach, st. 2 (oprac. U. Kobylińska)

Faza	Jedn. strat.	Kategorie wielkościowe [cm]											Stopień erozji				Suma
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	0	I	II	III	
0	11=62=67			1	1	2								2	1	1	4
IA	27			1			1									2	2
IA	28				1										1		1
IA	29				2									1		1	2
IA	41				1										1		1
IA	46		1	2	4	2			1						3	7	10
IA	48		2	2	2									1	3	2	6
IA	57				2									2			2
IA	82			2		2	1								2	3	5
IA	85					1		1		1					2	1	3
IA	109			2	8	4	1	1	1			1		12	5	1	18
IA	112			1		2								3			3
IA	113			1	3	3								6		1	7
IA	114			3	3	2	2							2	6	2	10
IB	35			1										1			1
IB	110			1											1		1
IC	3			1										1			1
IC	14			1	3										1	3	4
IC	15						1								1		1
IC	37		1												1		1
IC	58		4	6	6	2								13	4	1	18
IC	63			3	2									3	2		5
IC	108			1	5	1	2		1					2	6	2	10
II	2		2	10	10	3	4						1	5	15	8	29
II	13				1		1								1	1	2
II	19			2	9	3	1							3	7	5	15
II	55			1		1										2	2
II	111				1		1								1	1	2
II	115				1											1	1
IIIA	20			2										1		1	2
IIIA	38			17	18	4	8	5		1				22	24	7	53
IIIA	51=107				3	1	2	1	1				4		1	3	8
IIIA	76			1	1	2	1							4	1		5
IIIA	106					1								1			1
IIIB	61		1	6	8			1						11	3	2	16
IIIC	21		2	17	13	6	3	1	1	2			2	24	11	8	45
IIIC	22		2	18	8	8	4	2	1		1			20	16	8	44
IV	12			4		2	1						3	1	2	1	7
V	1	1	6	14	9	7	3						2	7	23	8	40
Suma		1	21	120	124	57	37	12	6	4	1	1	12	146	144	82	388

być fragmenty takich form, jak czerpaki, misy, naczynia zasobowe, wazy lub amfory. Masywne pogrubione wylewy o gładkich brzegach mogą też pochodzić z dużych naczyń zasobowych, zapewne chropowaconych w dolnych, niezachowanych partiach. Mogą tylko potwierdzać ten fakt licznie występujące w materiale zabytkowym grubościennie brzuśce chropowacone, nie pasujące do małych naczyń z ornamentowanym brzegiem, omawianych wyżej.

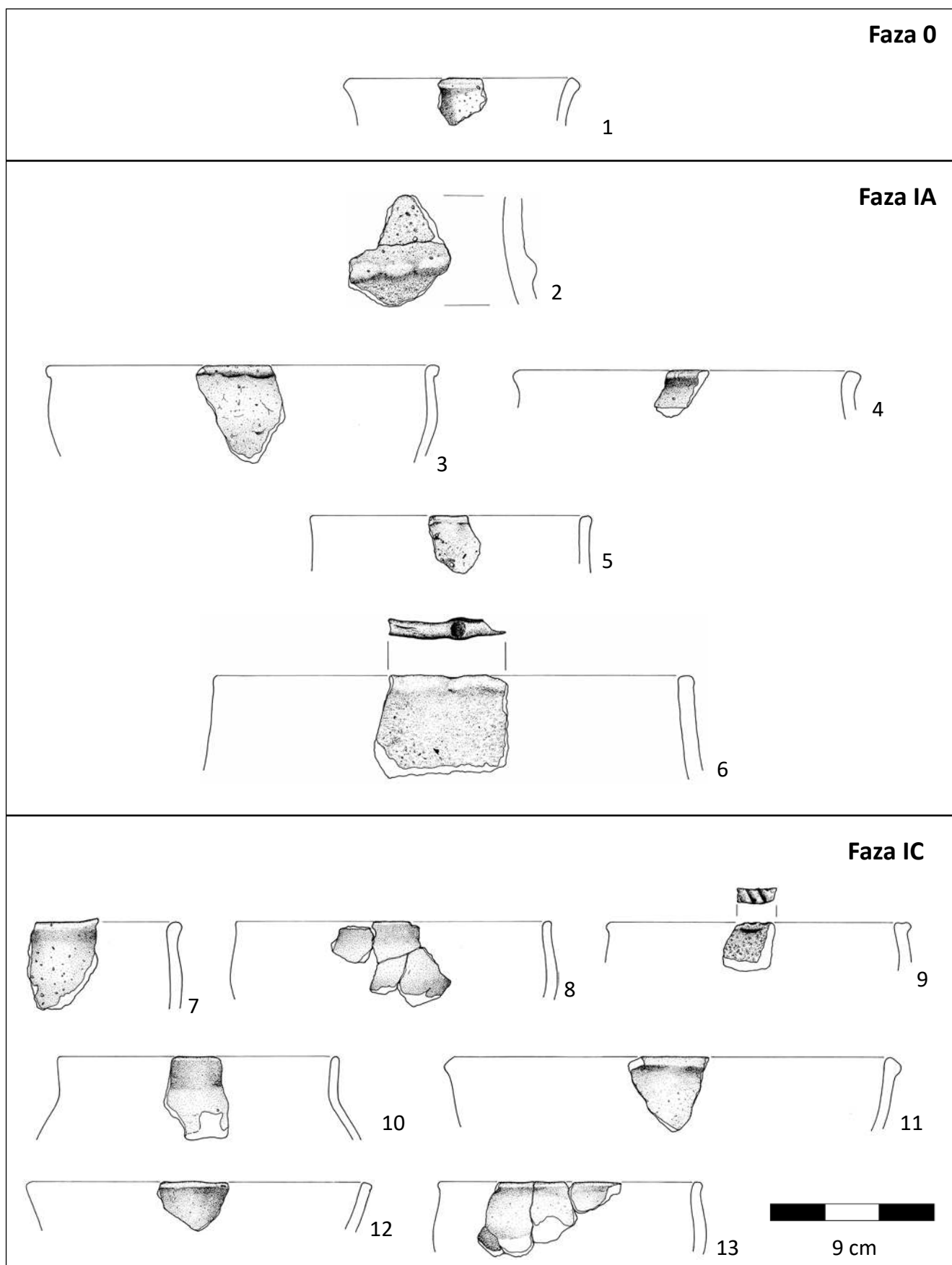
Ornamentyka naczyń z tej fazy chronologicznej jest skromna. Jeden z zachowanych grubościennych brzuśców ma doklejaną plastyczną listwę z zaznaczającymi się wgłębieniami (tabl. 1:2). Jedno masywne, grubościennie naczynie ma na wylewie o średnicy ok. 26 cm mocne

owalne wgłębienia wykonane palcami. Jego powierzchnia jest równa, ale słabo opracowana, szorstka (tabl. 1:6).

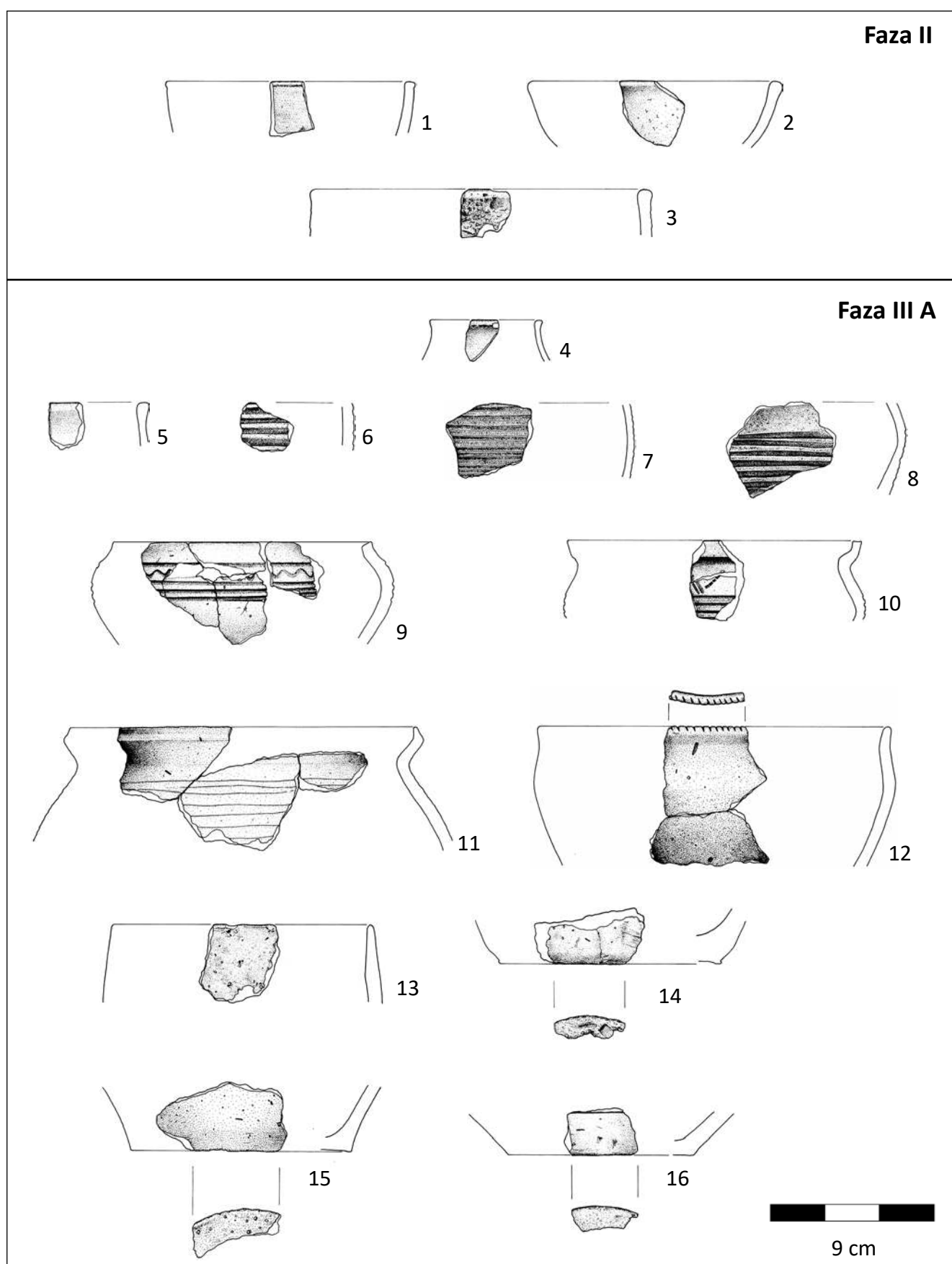
Zespół ceramiki z wczesnej epoki żelaza można wiązać z II fazą kultury kurhanów zachodniobałtyjskich.

Ceramika z najstarszych faz wczesnego średniowiecza

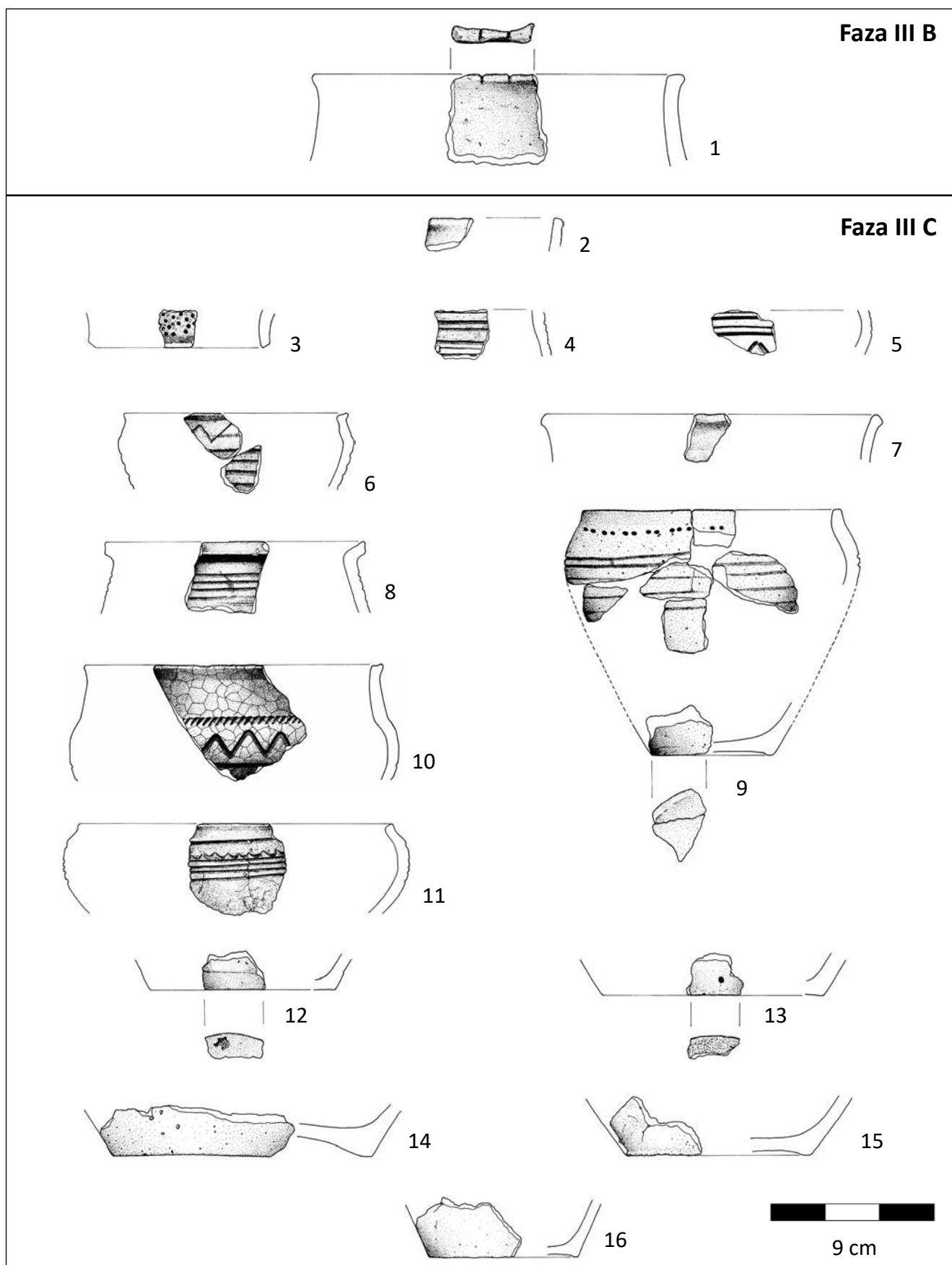
W nawarstwieńcach grodziska (jednostki stratygraficzne 38, 61 i 109) wystąpiły fragmenty, mocno zniszczone i przepalone, zróżnicowanych w kształcie naczyń, których wylewy w dwóch przypadkach zostały ozdobione nacinaniem. Jedno naczynie, esowate,

Tablica 1. Podągi, st. 2. Ceramika z nawarstwień Fazy 0, IA i IC (rys. D. Wach)

Tablica 2. Podągi, st. 2. Ceramika z nawarstwień Fazy II i IIIA (rys. D. Wach)

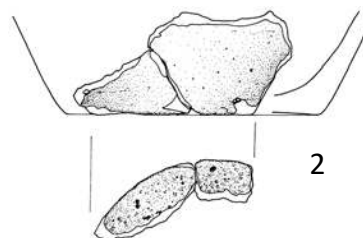

Tablica 3. Podągi, st. 2. Ceramika z nawarstwień Fazy IIIB i IIIC (rys. D. Wach)

Faza IV

1

2

Faza V

3

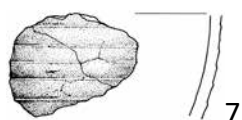
4

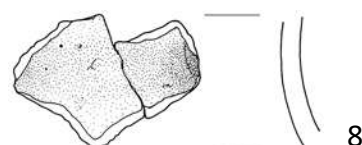
5

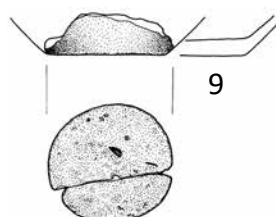
6

7

8

9

9 cm

Tablica 4. Podągi, st. 2. Ceramika z nawarstwień Fazy IV i V (rys. D. Wach)

lekko baniaste, miało powierzchnię prawdopodobnie pierwotnie gładką, choć obecnie jest ona mocno zartata i widoczna jedynie śladowo. Nacięcia na wylewie są wąskie, głębokie, wykonane cienkim narzędziem (tabl. 2:12). Inne naczynie o powierzchni ze śladami przepalenia to masywny garnek z wydzieloną szyjką. Nacięcia na wylewie są rzadko rozmieszczone i głębokie. Było to naczynie o średnicy wylewu wynoszącej 20 cm, z poszerzonym, spłaszczonym brzegiem (tabl. 3:1). Tego typu naczynia występują niekiedy w materiałach z najstarszych faz wczesnego średniowiecza i związane są ze strefą leśną osadnictwa. Nie można zatem wykluczyć w Podągach, st. 2 osadnictwa, zapewne krótkotrwałego, niewielkiej grupy w tym okresie. Podobne naczynia są sporadycznie znajdowane na innych stanowiskach osadniczych z obszaru Warmii i Mazur, np. w grodzisku w Ornowie-Lesiaku, gm. Ostróda¹², czy w Janikach Wielkich, st. 2, gm. Zalewo¹³. Obecność tej fazy potwierdzone zostało wynikami datowania absolutnego metodą termoluminescencji jednego z fragmentów ceramiki tego rodzaju (ryc. 29), pochodzącego z warstwy 38, w której znaleziono więcej fragmentów tego rodzaju, które wskazało na przedział lat 516–698, a więc okres VI–VII w. n.e.¹⁴

Ryc. 29. Podągi, st. 2. Fragment ceramiki z najstarszych faz wczesnego średniowiecza poddany datowaniu termoluminescencyjnemu (fot. R. Solecki)

Ceramika wczesnośredniowieczna

Rozwinięte fazy wczesnego średniowiecza reprezentuje w analizowanym zbiorze 106 fragmentów ceramiki. Fragmenty ceramiki z tego okresu są rozproszona w różnych warstwach stanowiska. Najwięcej ceramiki wczesnośredniowiecznej pochodzi z jednostek stratygraficznych Fazy IIIA (36, 38 i 51), IIIB (61), IIIC (21 i 22) i V (7). Materiał ceramiczny z tego okresu jest dobrze zachowany w większych fragmentach i reprezentuje I i II kategorię erozji. W zespole ceramiki z tej fazy chronologicznej zidentyfikowano jedynie osiem górnych części naczyń z wylewem. Są to różne formy garnków wykonane z czerwono-brązowej (5YR 6/6, 6/8) masy ceramicznej, z dużą zawartością domieszki ziaren o zróżnicowanej granulacji oraz miki, charakteryzujące się przeważnie

trójwarstwowym przełamem. Ich ścianki są pokryte okopceniem, spalenizną, a niekiedy są przepalone, co świadczy o użytkowaniu w czasie termicznej obróbki potraw. Procesy wykończeniowe opracowywania ścianek naczyń (między innymi zagładzania wylewu czy szyjki), poprzez powleczenie cienką warstwą glinki powodowało wyrównywanie powierzchni. Wszystkie te działania, w połączeniu ze sposobem wypału w niskiej temperaturze i zapewne otwartych paleniskach, powodowało, że barwa ścianek jest niejednolita, brązowo-czarna, czerwono-brązowa, jasnobrązowa i czerwono-żółta (5YR 5/3, 5YR 5/4, 7,5YR 6/4, 7,5YR 6/6). Powierzchnie naczyń wykazują ślady obtaczania jedynie w górnych partiach (tabl. 3:9), ale w niektórych przypadkach także na całej zachowanej powierzchni (np. tabl. 3:11) oraz zagładzania głównie w górnych partiach. Ozdabianiem naczyń były wykonane ostrym rylcem głębokie, wyraźne wzory linii zygzakowatej, dookólnych żłobków wąskich lub szerokich poziomych, ukośnych, krótkich odcinków oraz okrągłe kółeczka, a także nakłucia (tabl. 2:6–10; 3:4–6, 8–11; 4:7). Ryte ornamenty mają niskie, zatarte krawędzie.

Garnki z grodziska w Podągach, st. 2 mają zarówno proste, płasko ścięte wylewy (tabl. 3:9), jak i wylewy profilowane z zaznaczonym od wewnątrz lub od góry miejscem na pokrywę (tabl. 2:9–11; 3:8, 10). Są to przykłady niedużych naczyń baniastych o średnicy wylewu wynoszącej od 14 do 19 cm. Wydaje się, iż były to naczynia przeznaczone do gotowania, mimo ich średnich wielkości i – jak się wydaje – niedużej pojemności. Na powierzchniach zewnętrznych oraz najczęściej na wylewie i w zagłębieniu profilowanego brzegu widoczna jest bowiem czarna spalenizna lub plamy okopcenia.

Dna naczyń z tego okresu można określić jako wklęsłe i lekko wklęsłe. Mają one średnice wynoszące ok. 8 do 10 cm. Są to dna i części przydenne nieco nierówne, słabo zagładzone, na podsypce, niekiedy z mocno spłaszczonym, słabo zaznaczającym się wałkiem dookólnym (tabl. 2:14–16; 3:12–16; 4:2, 9).

Naczynia tego rodzaju mają analogie np. w Bogdanach, gm. Frombork, pow. braniewski¹⁵, czy w materiałach z grodziska w Zajączkach, gm. Ostróda (grupa 7 i 10) oraz Mozgowa (grupa 1, 2 i 5)¹⁶. Ze względu na fakt, że w zespole tym współwystępują naczynia obtaczane jedynie w górnych partiach z naczyniami obtaczanymi całkowicie, można datować go ogólnie na X–XI w., ewentualnie początek XII w.

Ceramika z późnego średniowiecza

Z jednostki stratygraficznej 48 pochodzi jeden mały fragment garnka z szerokim przegłębionym brzegiem,

¹² Wadył 2013b: ryc. 18:f.

¹³ Por. opracowanie wyników badań tego grodziska, w niniejszej publikacji.

¹⁴ Kobyliński 2016: 107.

¹⁵ Gazda *et al.* 2013: ryc. 52:c, g.

¹⁶ Por. opracowanie wyników badań tych grodzisk, w niniejszej publikacji.

o powierzchni zagładzonej i ze śladami silnego obtoczenia, o średnicy wylewu wynoszącej ok. 13 cm. Jest to fragment naczynia o formie dzbana (tabl. 4:1) tzw. „siwego”, o powierzchni szorstkiej, z mocniej wygładzonym wnętrzem, pochodzącego z późnego średniowiecza. Pozostałe fragmenty naczyń tzw. „siwych”, o matowej powierzchni, to jedynie niewielkie części brzuśców. Z warstw powierzchniowych i przemieszanych pochodzą także fragmenty cienkościennych naczyń z polewą. Naczynia te wykonane są z ceglastej masy ceramicznej. Fragmenty z wylewem pokryte są brązową polewą. Są wśród nich m.in. czarki i kubki o prostych ściankach, o średnicy ok. 9–10 cm (tabl. 4:3–4). Ceramika ta pochodzi najprawdopodobniej z XV lub z XVI w.

Zabytki wydzielone

KAMIL RABIEGA

Na obszarze majdanu (W4) odkryto trzy fragmenty metalowego naczynia, jeden fragment żuźla, a także jeden krzemień. Co więcej, podczas badań w 2014 roku miejscowy leśniczy dostarczył kierownikowi ekspedycji zabytek pozyskany nielegalnie za pomocą wykrywacza metali. Był to nadtopiony przedmiot z brązu o wymiarach 3,5 x 3,6 cm, który stanowi być może pozostałość ozdoby, lecz niestety stan zachowania nie pozwala na wiarygodną interpretację przeznaczenia znaleziska. Zabytek ten miał być znaleziony w północnej części grodziska.

KOŚCI ZWIERZĘCE

ANNA GRĘZAK

W trakcie badań wykopaliskowych w 2014 roku odkryto trzy elementy szkieletu zwierząt z nawarstwień wczesnośredniowiecznych. Jednym z nich był fragment przepalonego trzonu śródstopia sarny (warstwa humusu leśnego 1 na szczycie Wału I, W5), a dwa kolejne stanowiły zęby trzonowe czaszkowe konia (piaszczysta warstwa spływowa 21 w zagłębieniu przywałowym, W4).

Dodatkowo, w trakcie badań w 2016 roku natrafiono na dwa fragmenty szkieletu zwierząt, które znajdowały się w jednorodnej zbitej ziemi 38 (W7). Warstwa ta stanowiła główną warstwę użytkową we wczesnym średniowieczu.

SZCZĄTKI ROŚLINNE

MARIA LITYŃSKA-ZAJĄC I MAGDALENA MOSKAL-DEL HOYO

Na stanowisku 2 w Podągach natrafiono na szczątki roślinne w dziewięciu próbach archeobotanicznych. Pięć z nich pochodzi z nawarstwień wczesnej epoki żelaza, a cztery z okresu wczesnego średniowiecza

(tab. 4). Z Fazy IA (budowa i użytkowanie grodu we wczesnej epoce żelaza) pobrano po jednej próbie z ilastej warstwy z wtrętami węgla 114 oraz ilastej warstwy z węgielkami i śladami spalenizny 116, które stanowiły poziom przygotowania do budowy wału I (W8). Analizie poddano także dwie próby z przepalonej ilasto-gliniastej ziemi 29=69, położonej w obrębie przejścia bramnego przez Wał I (W1). Z Fazy II (opuszczenie grodziska z wczesnej epoki żelaza) pobrano piaszczystą ziemię z węgielkami drzewnymi 111, która znajdowała się na wewnętrznym stoku wału I i gromadziła się w zagłębieniu przywałowym (W8). Z Fazy IIIA i IIIC (wczesne średniowiecze) pobrano i poddano analizie trzy próby gleby z ilastej warstwy 38 zawierającej drobiny polepy i węglanów wapnia, która stanowiła warstwę użytkową majdanu (W4, W7), a także trzy próby z piaszczysto-ilastej warstwy 61, która była wypełniskiem dużego dołu postłupowego, związanego z pracami formowania zagłębienia przywałowego.

Oznaczonych zostało 460 zwęglonych okazów¹⁷. Natrafiono także na sklerocja grzyba czarniaka właściwego *Cenococcum geophilinum* oraz pojedyncze nie-spalone okazy. Pozostałe próby były puste.

W próbach datowanych na okres wczesnej epoki żelaza znaleziono pojedyncze ziarniaki prosa zwyczajnego *Panicum miliaceum* i żyta zwyczajnego *Secale cereale* oraz okazy nieoznaczonych zbóż (*Cerealía* indet.). Ponadto obecne były węgle drzewne należące do 8 taksonów, w tym 4 oznaczone do poziomu gatunku (grab zwyczajny *Carpinus betulus*, leszczyna pospolita *Corylus avellana*, jesion wyniosły *Fraxinus excelsior* i sosna zwyczajna *Pinus sylvestris*), 3 oznaczone do poziomu rodzaju (brzoza *Betula* sp. wierzba *Salix* sp. i dąb *Quercus* sp.). Część fragmentów oznaczono jako wierzba *Salix* sp. lub topola *Populus* sp. oraz zaliczono do grupy drzew lub krzewów liściastych.

W próbach z okresu wczesnego średniowiecza wystąpiły pozostałości roślin uprawnych, zachowane w postaci zwęglonych ziarniaków. Znaleziono dwa gatunki zbóż (proso zwyczajne *Panicum miliaceum* i żyto zwyczajne *Secale cereale*) oraz nieoznaczone okazy zaliczone do *Cerealía* indet. Jeden ziarniak trawy dzikiej opisano jako włósnica sina lub okółkowa *Setaria viridis* vel *S. verticillata*. Węgle drzewne również wystąpiły nielicznie. We wszystkich próbach pojawiły się fragmenty graba zwyczajnego *Carpinus betulus*, jesionu wyniosłego *Fraxinus excelsior* i sosny zwyczajnej *Pinus sylvestris* oraz klonu *Acer* sp., olszy *Alnus* sp., brzozy *Betula* sp., dębu *Quercus* sp. oraz taksonu oznaczonego jako wierzba *Salix* sp. lub topola *Populus* sp. Sześć fragmentów węgla drzewnych można było jedynie zaliczyć do grupy drzew lub krzewów liściastych.

¹⁷ Opis metody: Lityńska-Zajac i Moskal-del Hoyo 2016.

Tabela 4. Spalone i niespalone szczątki roślinne ze stanowiska z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Podągach, st. 2, gm. Godkowo. Objaśnienia: typ szczątki: z – ziarniak, o – owoc, d – drewno, sc – sklerocja, ? – nieokreślony (oprac. M. Lityńska-Zajac i M. Moskal-del Hoyo)

Nazwa taksonu	Chronologia	Wczesna epoka żelza				Wczesne średniowiecze		Suma
	Numer jednostki stratygraficznej	29	111	114	116	38	61 (ob. 71)	
	Typ szczątki	szczątki spalone						
<i>Panicum miliaceum</i>	z	1					3	4
<i>Secale cereale</i>	z	1					1	2
<i>Cerealia</i> indet.	z	5	1	1	3	4	1	15
<i>Setaria viridis</i> vel <i>S. verticillata</i>	z						1	1
<i>Carpinus betulus</i>	d	4		3	3	5	11	26
<i>Corylus avellana</i>	d		2	4	21	1		28
<i>Fraxinus excelsior</i>	d		4			5	1	10
<i>Pinus sylvestris</i>	d	1				1	6	8
<i>Acer</i> sp.	d					3	1	4
<i>Alnus</i> sp.	d					4	1	5
<i>Betula</i> sp.	d	13			3	7	10	33
<i>Populus</i> sp.	d					1		1
<i>Populus</i> sp. vel <i>Salix</i> sp.	d	7	3		3	14	7	34
<i>Quercus</i> sp.	d	13	40	39	30	74	68	264
<i>Salix</i> sp.	d				3			3
<i>Sambucus</i> sp.	d						1	1
liściaste	d	2	4	1	1	3	3	14
nieoznaczony	o					1		1
nieoznaczony	?				1	3	2	6
Suma		47	54	48	68	126	117	460
<i>Cenococcum geophilinum</i>	sc	63	33	4	7	84	185	376
		szczątki niespalone						
<i>Urtica dioica</i>	o						1	1
<i>Betula pendula</i>	o	1						1
<i>Rubus</i> sp.	o						2	2
nieoznaczony	o	2					5	7
Suma		3					8	11

CHRONOLOGIA STANOWISKA

URSZULA KOBYLIŃSKA, KAMIL RABIEGA
I DARIUSZ WACH

Na podstawie analizy materiału ceramicznego wydzielono trzy główne horyzonty chronologiczne. Pierwszy należy wiązać z I i II fazą funkcjonowania grodziska i stanowi okres wczesnej epoki żelaza. Z tego okresu pochodzi 263 fragmentów ceramiki, co wynosi 67,78% całego pozyskanego materiału. Powstał wówczas główny, wewnętrzny Wał I i zewnętrzny Wał II, a także fosy I i II, a także zapewne pozostałe wały i fosy. Ukształtowano i użytkowano majdan, który ograniczony był zagłębieniem przy Wale I.

Drugim horyzontem jest okres wczesnego średniowiecza, reprezentowany przez 106 fragmentów ceramiki (27,32%). Związany jest z użytkowaniem grodu w Fazie III, kiedy wykorzystano dotychczasowe umocnienia obronne, jedynie podsypując wały i pogłębiając fosy. W obrębie tej fazy mieszczą się

w rzeczywistości dwa odrębne okresy użytkowania grodu. Pierwszy z nich, poświadczony nielicznymi fragmentami ceramiki i datowaniem termoluminescencyjnym, przypadał na VI–VII w. n.e. Drugi natomiast obejmował okres zapewne od X do pocz. XII w., jak można wnioskować na podstawie ceramiki.

Trzeci okres przypada na późne średniowiecze i czasy nowożytne. Datowany jest na podstawie 13 fragmentów ceramiki, które stanowią 3,35% całego zespołu, na XV–XVI w. Nawarstwienia te są odzwierciedleniem IV i V fazy osadnictwa, które związane są z opuszczeniem grodziska i bardzo znikomymi śladami późniejszego użytkowania obiektu.

DZIEJE GRODZISKA W PODĄGACH, ST. 2

KAMIL RABIEGA I DARIUSZ WACH

Badania archeologiczne na stanowisku 2 w Podągach dostarczyły informacji o chronologii i funkcji grodzi-

ska, znanego dawniej jako *Miggenwald* oraz potwierdziły istnienie w tym miejscu potężnego systemu obronnego. Gród, powstały we wczesnej epoce żelaza, został usytuowany na wysokim cyplu, dzięki czemu chroniony był od północy, wschodu i zachodu przez głębokie jary i opływające strumienie, stanowiące naturalne walory obronne. Od południa natomiast obiekt chroniły zapewne cztery linie wałów i fos. Wały I i II wzniesione zostały w konstrukcji ziemnej, a miąższość nawarstwień Wału I powstałych w ciągu wszystkich faz osadniczych wynosi dziś blisko 2,5 m.

Gród zaopatrzony był w przejście bramne, którego świadectwem jest występowanie dołów posłupowych na granicy skarpy Wału I, a także dodatkowego umocnienia Wału I w postaci pokładu kamieni. Ślady spalenizny, odkryte w wykopie 1 mogą sugerować, że znajdował się tu także rodzaj ściany wewnątrzbramnej. W obszarze przejścia na majdan znajdowały się także bruki kamienne oraz ślady spalenizny, które stanowiły prawdopodobnie rodzaj kamiennieo-drewnianego podjazdu. Na nasypie Wału II stwierdzono płaszcz kamienny, który także mógł stanowić dodatkowe umocnienie przejścia. Krawędź południowa Fosi

II umocniona była kamieniami, a jej krawędź północna rodzajem drewnianej ściany, na co wskazują odkryte na dnie ślady rozłożonej konstrukcji.

Gród najpewniej pełnił funkcję refugium, na co wskazuje nieliczny materiał ceramiczny odkryty zarówno na obszarze majdanu, jak i na liniach umocnień. Na majdanie, jak i umocnieniach zaobserwowano dwufazowość nawarstwień. We wczesnej epoce żelaza zbudowano gród z liniami umocnień, a jego obronna forma została wykorzystana i poprawiona później we wczesnym średniowieczu. Zagłębienie przywałowe uformowane we wczesnej epoce żelaza i zasypane przez późniejsze procesy erozyjne, zostało we wczesnym średniowieczu zabezpieczone przed osuwaniem się wału, na co wskazuje odkryty duży dół posłupowy dodatkowo stabilizowany za pomocą kamieni. Gród był krótko użytkowany w najstarszej fazie wczesnego średniowiecza, a następnie zapewne w okresie X–XI w. Sporadyczna działalność człowieka na terenie grodu miała miejsce ponownie zapewne w XV–XVI w., o czym świadczą pojedyncze znaleziska ceramiki „siwej”, ceglastej i polewanej.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Abramek B.

1995. Grodzisko średniowieczne w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia, st. 1. Wstępne podsumowanie wyników. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 103–119.
2007. Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia. *Archaeologia Historica Polona* 17: *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, 95–111. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Achremczyk, S.

2006. Susz polityczne dzieje miasta, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 33–40. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.

Acsádi, G. i J. Nemeskéri

1970. *History of human life span and mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Andel, K.

1959. Pekáče a pece z doby hradištnéj v Zemplíne. *Študijné Zvesti AÚSAV* 3: 115–129.

Affelski, J. i Z. Dłubakowski

2011. Badania archeologiczne na wielokulturowej osadzie w Legardzie, stanowisko 1 (AZP 52–52/1), gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2005–2006, [w:] *Raport 2005–2006*, 487–495.

Andrzejewska, A.

1997. Jeszcze o tzw. ceramice husyckiej z terenu Kujaw na przykładzie znalezisk ze Zgłowiączki, woj. wrocławskie. *Archaeologia Historica Polona* 5: 175–185.

Ansorge, J.

2000. Mittelalterliche Kalkbrennerei in Vorpommern, [w:] U. Müller (red.), *Handwerk, Stadt, Hanse. Ergebnisse der Archäologie zum mittelalterlichen Handwerk im südlichen Ostseeraum*, 131–144. Frankfurt: Peter Lang.

Antoniewicz J.

1949. *Rezerwat: grodzisko w Świątlinie*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego* 3: 51–77.
1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pręgoły. *Wiadomości Archeologiczne* 20: 327–368.
1964. Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. *Światowit* 25: 5–211.

Antoniewicz, W. i Z. Watołowska

1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.

Auch, M., M. Bogucki i M. Trzeciecki

2012. Osadnictwo średniowieczne i nowożytne na stanowisku Janów Pomorski 1, [w:] M. Bogucki i B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratow-*

niczych badań archeologicznych w latach 2007–2008, 1:2, 233–295. Studia nad Truso 1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.

Barnycz-Gupieniec, R.

1959. *Naczynia drewniane z Gdańska w XXIII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 8. Łódź: Ossolineum.

Baron, J. i P. Rzeźnik

1999. Wczesnośredniowieczny budynek z tzw. korytarzykiem wejściowym z osady w Obiszowie na Wzgórzach Dalkowskich. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41: 269–280.

Bass, W.M.

1995. *Human osteology: a laboratory and field manual*. Springfield: Missouri Archeological Society.

Behla, A.

1888. *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*. Berlin: A. Asher.

Beranová, M.

1979. Diskuse o tzv. pražnicích. *Archeologické rozhledy* 31 (1): 101–104.

Bezenberger, A.

1900. Hügelgrab bei Gr. Hanswalde, Kr. Mohrungen. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 21: 88–90.

Bieńkowska, K.

2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 121–166.

Bieńkowska, K. i N. Pachobut

2006. *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny*. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku.

Biermann, F. (red.)

2001. *Peningsberg. Untersuchungen zu der slawischen Burg bei Mittenwalde und zum Siedlungswesen des 7./8. Jahrhunderts am Teltow und im Berliner Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 26. Weissbach: Beier and Beran.

Biermann, F., C. Herrmann i A. Koperkiewicz

2016. Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 49–70. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.

Błędowski, P., W. Chudziak i M. Weinkauff

2007. Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania w latach 2004–2005), [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, 249–261. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.

Błoński, M.

2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu. *Archaeologia Polski* 45: 53–91.

- Boetticher, A.
1898. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. T. 3: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Oberlandes*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernh. Teichert.
- Boguwolski, R.
1976. Plemięta, gm. Gruta. *Informator Archeologiczny* 1975: 256–257.
- Bojanowski, M.J., U. Czarniecka, A. Gąsiński, P. Jokubauskas, U. Kobylńska, Z. Kobylński i Ł. Kruszewski
2016. Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 113–171. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Bojanowski, M.J., U. Kobylńska i Z. Kobylński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 423–456. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Bojarski, J.
1997. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szywnaldzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] W. Chudziak (red.) *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek): studia i materiały*, 163–186. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie* 2. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995–1997, [w:] M. Dworaczyk et al. (red.), *XII Sesja Pomoroznawcza, Szczecin 23.–24. października 1997 r.: materiały*, 199–210. *Acta Archaeologica Pomoranica* 1.
2007. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z Napola, jako podstawa rekonstrukcji kontaktów kulturowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej. *Archaeologia Historica Polona* 17: 397–421.
2012a. Badania nad morfologią i stylistyką wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych z Napola na ziemi chełmińskiej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* 32: 291–364.
2012b. *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bokinić, A.Z.
2006. Przyczynek do znajomości materiałów z przełomu epok kamienia i brązu w obwodzie kalinińskim na podstawie badań W.I. Timofiejewa, [w:] A.Z. Bokinić i J. Sobieraj (red.), *Pruthenia Antiqua: studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich*, t. 2: 185–195. Olsztyn: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Born, E.
1984. *Die Kunst zu Drechseln*. München: Callwey.
- Brachmann, H.
1964. Slawische Pokale aus dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg* 1964: 265–272.
- Brzeziński, W.
1991. Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, pow. suwalski w latach 1984–1986. *Rocznik Białostocki* 17: 372–377.
- Brzeziński, W. (red.)
2007. *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Brzostowicz, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Sławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991–1992. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 2: 115–132.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Buikstra, J.E. i D.H. Ubelaker (red.)
1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, Research Series 44.
- Buko, A.
1990a. Wykorzystanie zjawisk erozji ceramiki w analizach procesów formowania się stanowisk osadniczych. *Sprawozdania Archeologiczne* 42: 349–359.
1990b. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław: Ossolineum.
- Cappers, R.T.J., R.M. Bekker i J.E.A. Jans
2006. *Digitale zadenatlas van Nederland*. Groningen: Barhous Publishing & Groningen University Library.
- Chilmon, K.
1981. Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie (z badań Akademii Medycznej w Białymstoku). *Rocznik Białostocki* 15: 211–244.
- Chlebowski, B. i W. Walewski (red.)
1890. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego.
- Chłodnicki, M. i L. Krzyżaniak (red.)
1998. *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

- Chmielowska, A.
1971. *Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem polskich*. Acta Archaeologica Lodziensia 20. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Chudziak, W.
1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*. Toruń: Towarzystwo Krzewienia Świadomości Historycznej Civitas i Instytut Archeologii i Etnografii UMK.
1997. *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku nad Jeziorem Silm*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczk: Silm.
- Chudziak, W. i J. Bojarski
1996. *Sprawozdanie z badań na stanowisku 1 w Suszu, gm. loco w 1996 r.* Toruń: Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu (maszynopis).
1997a. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie (stanowisko 9)*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
1997b. *Opracowanie wyników badań na stanowisku 1 w Wieprzu, gm. Iława, woj. olsztyńskie*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Chudziak, W., R. Kaźmierczak i J. Niegowski
2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*. Toruń: Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Fundacja Amicus Universitatis Nicolai Copernici.
- Chudziakowa, J.
1974. *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne 5. Poznań: PWN.
- Chudziakowa, J. (red.)
1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Cnotliwy, E.
1973. *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*. Wrocław: Ossolineum.
1999. *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszwicy na Kujawach*. *Studia Archeologiczne* 31: 153–241.
2013. *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2, 13–181. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Cnotliwy, E., L. Leciejewicz i W. Łosiński (red.)
1983. *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Wrocław: Ossolineum.
- Conwentz, H.
1892. *Pfahlbau und Burgwall von Kl.-Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg in Westpreussen*. *Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde* 3: 81–82.
1905. *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreußens. Natur und vorgeschichtlicher Kunst*. Danzig: Provinzial-Museum.
- Corpus
1973. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 1. Bezirke Rostock (Westteil), Schwerin und Magdeburg. Berlin: Akademie Verlag.
1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 2. Bezirke Rostock (Ostteil), Neubrandenburg. Berlin: Akademie Verlag.
- Cramer, H.
1885. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 1. Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 15.
1886. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 2. Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 16.
- Crome H.
1937. *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen*. *Altpreußen. Vierteljahrsschrift für Vor und Frühgeschichte* 2: 97–125.
1938. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. T. 1. Nebst alphabetischem Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums*. *Prussia* 32: 173–209, 297–324.
1940. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens (Schluß)*. *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde* 34: 83–154.
- Czebreszuk, J.
1996. *Spółeczności Kujaw w początkach epoki brązu. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw* 7. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu i Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.
2000. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] A. Koško (red.), *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, 423–454. Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. T. 3, Część 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dąbrowska, M.
1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Dąbrowski, J.
1999. *Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3: 227–254. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Demińska, M.
1963. *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

- Dębowska, B.
2001. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cerkiewniku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 3: 7–39.
- Długokęcki, W.
2006. Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku. *Pruthenia* 2: 9–54.
- Driesch, von den A.
1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Dudak, W. i P. Owczarek
2014. Osada wielokulturowa w Orenicach koło Piątku w woj. łódzkim. Materiał ruchomy. Autostrada A1, [w:] J. Maik (red.), *Archeologiczne zeszyty autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN* 16: 26–28. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dzieduszycki, W.
1976. Wykorzystanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 24 (1): 35–54.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X wieku po połowę XIV w.* Wrocław: Ossolineum.
- Dzierżykraj-Rogalski, T.
1960. Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych. *Człowiek w czasie i przestrzeni* 3 (1): 49–51.
1968. Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych, [w:] K. Jażdżewski, (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, 627–635. Wrocław: Ossolineum
- Dziubek, E.
1988. Ceramika naczyńowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. Włocławskie. Informacje wstępne. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 22: 121–146.
2004. Architektoniczne elementy obiektu oraz wystrój i wyposażenie izb zamkowych, [w:] L. Kajzer (red.), *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, 177–186. Rypin: Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej.
- Engel, M.
2002. Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999–2000, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, 321–331. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Engel, M., P. Iwanicki, G. Iwanowska i C. Sobczak
2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 45–63, *Archaeologica Here-ditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Engel, M., J. Okulicz-Kozaryn, C. Sobczak
2009. Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach, [w:] A. Bitner-Wróblewska i W. Brzeziński (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 517–544. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Engel, M. i C. Sobczak
2016. Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych, [w:] Z. Kobyliński (red.) *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 7–26. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Fedorczyk, M.
1998. Materiał ceramiczny z osady na „Ptasiej Wyspie”, st. II, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytniej*, 139–148. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Filipowiak, W.
1962. *Wolinianie. Studium osadnicze, cz. I*. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- Fonferek, J., M. Marcinkowski i U. Sieńkowska
2012. *Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Fuglewicz, B.
2013. Obraz społeczności radomskiej wczesnego średniowiecza przez pryzmat tzw. zabytków wydzielonych, [w:] A. Buko, D. Główka i M. Trzeciecki (red.), *Ziemia niczyja – ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą a Pilicą*, 77–105. Radom – korzenie miasta i regionu 4. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gajewska, M. i J. Kruppé
1965. Badania terenowe w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1963 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 13: 161–184.
1973. Rzut oka na dotychczasowe wyniki badań archeologicznych we Fromborku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 21: 617–631.
- Gałązka, D.
2012a. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Ilawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2012b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Lubawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

- Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak
2013. Badania archeologicznej Misji Pomezkańsko-Bałtyjskiej obiektów warownych w Starym Dzierżgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 135–180. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gąsowska E. i Ł. Okulicz
1975. Badania sondażowe osiedla obronnego w miejscowości Maradki, pow. Mrągowo. *Światowit* 34: 319–326.
- Gee, H.
1993. The distinction between postcranial bones of *Bos primigenius* Bojanus, 1827 and *Bison priscus* Bojanus, 1827 from the British Pleistocene and taxonomic status of *Bos* and *Bison*. *Journal of Quaternary Science* 8 (1): 79–92.
- Gierlach, B.
1966. Zabytki metalowe. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 141–148.
1972. *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.* Ciechanów: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Gładkowska-Rzeczycka, J.
1972. Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski. *Pomorania Antiqua* 4: 21–67.
1974. O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 85–92. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Głosek, M.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 99–106. Warszawa: PWN.
1996. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 24: 237–248.
- Górska, I., L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański
1976. *Grodziska Mazowska i Podlasia*. Wrocław: Ossolineum.
- Górski K. (red.)
1949. *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Grądzowski, K.
1988. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na Ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. *Sprawozdania Archeologiczne* 11: 317–341.
1993. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu – problem grodów w Dolinie Lutryny. *Pomorania Antiqua* 15: 29–56.
2002. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w. – 1. połowa XIII w.)*. Włocławek: Lega.
2003. *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku.
2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
2013. Z najnowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 83–108. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2015. Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratanie. *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* 1: 367–372.
- Gręzak, A.
2013. Aneks 1: Materiał osteologiczny z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 297–300. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gręzak, A. i B. Kurach
1996. Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych. *Archeologia Polski* 41: 139–167.
- Gruszka, B.
2012. Wczesnośredniowieczne zabytki ceramiczne ze stan. 2 w Nowińcu, gm. Lubsko, woj. lubuskie w ujęciu stylistyczno-technologicznym, [w:] B. Gruszka (red.), *Nowiniec, stan. 2 – wczesnośredniowieczny gród na pograniczu śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, 47–129. Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Haftka, M.
1974. Wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce z Elbląga na tle ważniejszych znalezisk z terenu Polski. *Pomorania Antiqua* 5: 329–342.
1988. Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew. *Pomerania*

- Antiqua* 13: 171–198.
- Haftka, M. i S. Wadył
2015. *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu pomorsko-pruskim w XI–XII w.* Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
- Halstead, P. i P. Collins
2002. Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult ovis and capra. *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.
- Hartmann, E.
1967. *Das Kirchspiel Locken Kr. Osterode i. Ostpr.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 78. Marburg: J.G. Herder-Institut.
- Hensel, W.
1950–1959. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1–3. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej.* Warszawa: PWN.
- Hensel, W. i Z. Hilczer-Kurnatowska
1972–1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4–6. Wrocław: Ossolineum.
- Hensel, W., Z. Hilczer-Kurnatowska i A. Łosińska
1995. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Wrocław: Ossolineum.
- Herbich, T.
2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 351–359. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Herrmann, J.
1998. *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II – Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg und Rugard.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 33. Lübsdorf: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern.
- Heym, W.
1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg* 1933: 51–60. Marienwerder.
- Hilczerówna, Z.
1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku.* Poznań: PWN.
1961. *Rogownictwo gdańskie w X–XIV wieku.* Gdańsk wczesnośredniowieczny 4. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Hoffmann, M.J.
1992. Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, [w:] J. Okulicz-Kozaryn i W. Nowakowski (red.), *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, 20–38. Barbaricum 2. Warszawa: Tokawi.
1996. Wielokulturowy obiekt grobowy w Pomielinie na Pojezierzu Iławskim, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, 81–92. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
1999a. *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.
1999b. Najdawniejsze dzieje Iławy i okolic, [w:] *Iława*, 9–21. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
2000. *Kultura i osadnictwo strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
2006. Susz i okolice w starożytności i wczesnym średniowieczu, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 1032. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
2013. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku.* Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych.
- Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz
2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego.* Ostróda: Muzeum w Ostródzie.
- Hollack E.
1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Im Auftrage des ostpreussischen Provinzial Verbandes bearbeitet und herausgegeben.* Głogów – Berlin: KommissionsVerlag von Carl Flemming.
- Holub, P., D. Merta i A. Zübek
2006. Cihlářská a vápenická pec na ulici Božetěchova v Brně–Králově Poli, [w:] J. Merta i O. Merta (red.), *Archeologia technica 17. Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*, 45–51. Brno: Technické muzeum v Brně.
- Hołubiec, J.
1971. Historia lamp naftowych. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 16 (4): 739–766.
- Horbacz, T.J., A. Mikołajczyk i L. Wojda
1980. Ceramika husycka z Włocławka. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria C: Oświata i kultura, 9–25. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.
- Ignaczak, M.
2002. *Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw.* Materiały do syntezy pradziejów Kujaw

10. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Ignaczak, M. i J. Affelski
2012. Osadnictwo z wczesnego okresu epoki żelaza na stanowisku Janów Pomorski, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008. Tom 1. Od paleolitu do wczesnego okresu wędrówek ludów*, 51–157. Studia nad Truso 1:1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Iwanowska, G.
2015. Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, 29–32. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu: katalog stanowisk*. Warszawa: Naukowa Oficyna Wydawnicza „Scientia”. Adalbertus: tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 3.
2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślicinie, Kwietniewie i Weklicach, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 180–203. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jasiński T.
1981. Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego. *Zapiski Historyczne* 46 (4): 5–33 (581–609).
- Jaskanis, D.
2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich i Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Jaskanis, J.
2013. *Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie i Muzeum Okręgowe w Suwałkach.
- Jaskulska, E.
2013. Aneks 2: Kości ludzkie z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 301–303. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jaworski, K.
1990. *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Józwiak, B.
2003. *Spółeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 11. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Jurys, L. i T. Woźniak
2009. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Łukta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kabulski, P.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000, arkusz Susz*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kajzer, L.
1986. Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34 (2): 199–225.
1988. Przyczynek do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36 (4): 651–663.
- Kaletyn, M., T. Kaletyn i J. Lodowski
1968. *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*. Wrocław: Ossolineum.
- Kalinowski, P.
2009. *Śląskie monety Habsburgów. Katalog. Część II. Lata 1657–1705*. Kalety: Wydawnictwo Piotr Kalinowski.
- Kałagate, S.
1994. Ceramika z wieży rycerskiej w Witkowie, gm. Szprotawa, woj. zielonogórskie, stanowisko 6, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 161–184. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Kałużna-Czaplińska, J., P. Gątarek, A. Rosiak, U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2016. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk z zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 173–209. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 457–466. Archaeologica Hereditas.

- tas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kamińska, J.
1953. *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 15: 15–85.
- Kapusta, E.
1987. Ceramika naczyniowa z zamku w Brześciu Kujawskim na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 21: 131–166.
- Karczewski, M.
1998. Ceramika kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z osady w Paprotkach Kolonii, stan. 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 95–116. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2001. *Źródła archeologiczne do badań nad środowiskiem krainy wielkich jezior mazurskich w okresie wpływów rzymskich*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Karczewski, M., M. Karczewska i A. Pluskowski
2015. Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Dzieje zasiedlenia przed i po podboju krzyżackim, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 175–193. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kaźmierczyk, J.
1969. Budownictwo mieszkalne z drewna w VI–XIII w. na obszarze Śląska. *Archeologia Polski* 14 (2): 167–214.
- Kazimierzczak, R., W. Chudziak, B. Kowalewska i J. Niegowski
2013. *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w jeziorze Łodygowo (Staw Łodygowo), gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie (Łodygowo stan. 1)*. Sprawozdanie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Toruń: UMK.
- Kaźmierczyk, J., K. Macewicz i S. Wuszkán
1977. *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*. Opole: Instytut Śląski.
- Kennecke, H.
2008. *Die slawische Siedlung von Dyrotz, Lkr. Havelland*. Materialien zur Archäologie in Brandenburg 1. Rahden: Marie Leidorf Verlag.
- Kilian, L.
1955. *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn: Habelt.
- Kirpičnikov, A.N.
1974. O vremeni pojavlenija špory co zvezdočkoi na territorii drevnej Rusi. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2 (2): 299–304.
- Klęczar, B. i M. Rutyna
2013. Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 7–29. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobryń, H.
1984. *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW-AR.
- Kobusiewicz, M. (red.)
2008. *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kobylińska, U.
1999. Średniowieczna ceramika i inne zabytki archeologiczne z wykopalisk w Iławie w 1999 roku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 19–46.
2000. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko pruskie w Dobrzykach, st. XXVIII, gmina Zalewo, województwo warmińsko-mazurskie. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 2: 12–76.
2003. *Z archeologicznych studiów nad pradziejami i wczesnymi dziejami północnego Podlasia (badania wykopaliskowe w Dołkach, Gneciukach i Potoce w woj. podlaskim)*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica” i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Wczesnośredniowieczne naczynia gliniane typu Menkendorf-Szczecin ze Starosiedla na Ziemi Lubuskiej, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, 111–123. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Państwowe Muzeum Archeologiczne i Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2014a. Prehistoric pottery form excavations at Starosiedle, site 3 in the years 2001–2004 / Pradziejowa ceramika zabytkowa z badań w Starosiedlu, st. 3 w latach 2001–2004, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi*

- Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 265–446. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014b. Early Medieval pottery from Starosiedle, site 3 / Ceramika wczesnośredniowieczna ze st. 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 521–568. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014c. Small finds from site 3 at Starosiedle / Zabytki wydzielone ze stanowiska 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 605–635. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Kobylińska, U. i Z. Kobyliński
1993. Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze. *Archeologia Polski* 38 (2): 229–262.
2016. Wschodnia granica zasięgu występowania wczesnośredniowiecznej ceramiki typu Menkendorf-Szczecin, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka i M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, 233–242. Kraków – Rzeszów: Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Rzeszowski.
- Kobylińska, U., Z. Kobyliński i D. Wach
2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Kłukowiczach na Podlasiu. *Wiomości Archeologiczne* 46: 189–227.
- Kobyliński, Z.
2012. Early Medieval Slavic settlement complex on the Elbe at Rosenhof, Gem. Altenzaun, Lkr. Stendal: preliminary results of the ongoing German-Polish excavation project, [w:] H. Meller (red.), *Zusammengegraben – Kooperationsprojekte in Sachsen-Anhalt*, 117–123. Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 16.
2016. Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia”: realizacja w latach 2012–2016, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 93–112. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kobyliński, Z. (red.)
2013. *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej), [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 281–302. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Klęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim; wstępne wyniki badań, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 305–325. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., J. Nitychoruk, K. Rabiega, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska i M. Żurek
2016. Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 247–293. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kochanowski, M.
- 1985a. Narzędzia rolnicze i gospodarskie z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 159–164. Warszawa: PWN.
- 1985b. Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 165–183. Warszawa: PWN.

- Kola, A.
1979. Słoszewy, gm. Bobrowo. *Informator Archeologiczny* 1978: 253.
1985. Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 62–83. Warszawa: PWN.
- Kola, A. i G. Wilke
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 107–128. Warszawa: PWN.
- Kolda, J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*. Brno: J. Kolda.
- Kołodziejewski, S.
1985. Les esperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, 161–179. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Koperkiewicz, A. i D. Krasnodębski
2006. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Daniłowie Małym, gm. Łapy, [w:] W. Chudziak i S. Możdziej (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem – 15 lat później*, 465–485. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Kostrzewska, M.
1953. Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i we wczesnym okresie żelaznym. *Przegląd Archeologiczny* 9: 214–258.
- Kostrzewski, J.
1955. *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa: Ossolineum.
1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań: PWN
1962. O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. *Slavia Antiqua* 9: 139–211.
1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalczyk, E.
1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45: 384–395.
2001. Weryfikacja i odkrycie nowych grodzisk nad środkową Pasłęką. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998): 192–195.
- Kowalenko, W.
1938. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prahisteryczne.
- Koziełło-Poklewska, B. i E. Martuszeński
1972. Dzieje wsi, [w:] A. Wakar (red.), *Łława. Z dziejów miasta i powiatu*, 205–271. Olsztyn: Pojezierze.
- Kóčka-Krenz, H.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, [w:] W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*, 20–51. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kóčka-Krenz, H. i A. Sikorski
1992. Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. 1. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1: 135–148.
- Kruppé, J.
1967. *Garncarstwo warszawskie w wieku XIV i XV*. Wrocław: Ossolineum.
1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Kudrnač, J.
1981. Několik upozornění k tzv. pražnicím. *Archeologické rozhledy* 33 (2): 209–212.
- Kujot, S.
1913. *Dzieje Prus Królewskich. Część I. Do roku 1309*. Toruń. Towarzystwo Naukowe.
- Kurasiński, T. i K. Skóra
2012. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurzyk, K.
2013. Pozostałości osadnictwa z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu na stanowisku 4 w Sztynwagu, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 33: 21–51.
- Kurzyk, K. i S. Wadyl
2015. Obiekt obrzędowy kultury amfor kulistych z Ornowa-Lesiaka, stan. 3, gm. Ostróda, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski i M.J. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 85–93. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kurzyk, K. i D. Werra
2011. Neolit i wczesna epoka brązu na ziemi dobrzyńskiej w świetle aktualnych badań archeologicznych, [w:] M. Fudziński i H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, 89–106. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne
- Kuszeńska, E.
1961. Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* 4, 145–200. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Kuśnierz, J.
2006. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia* 2: 79–102. Kraków – Sanok.
- La Baume, W.
1938. Die Pfahlbrücken des Burgwalles bei Kl. Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg (Westpr.). *Elbinger Jahrbuch*

- 15: 147–155.
- Lasek, P. i J. Przypkowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 381–383. *Archaeologica Hereditas* 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lasek, P. i S. Szczepański
2016. Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross-Werder. *Biuletyn Historii Sztuki* 78 (3): 431–458.
- Lasota-Moskalewska, A.
1984. Ocena archeozoologiczna materiału kostnego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Tykocinie. *Archeologia Polski* 29 (2): 246–265.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Leciejewicz, L.
1961. *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lenarczyk, L.
1991. Badania sondażowe na grodzisku w Górczycach, woj. suwalskie. *Rocznik Białostocki* 16: 483–485.
- Lepówna, B.
1968. *Garncarstwo gdańskie w X-XII wieku*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Leyding, G.
1972. Nazwy fizjograficzne, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, 39–48. Olsztyn: Pojezierze.
1973. Z dziejów powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, 41–95. Olsztyn: Pojezierze.
- Liek, G.
1893. *Die Stadt Löbau in Westpreussen*. Marienwerder: Historischer Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder.
- Lietz, Z.
1976. Z dziejów wsi, [w:] E. Kulig (red.) *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic* 161–204. Olsztyn: Pojezierze.
- Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gesselschaft in Danzig* 4(1): 1–6.
1887. *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig: Commissions-Verl. von Wilhelm Engelmann.
- Lityńska-Zajac, M. i M. Moskal-del Hoyo
2016. Wyniki badań archeobotanicznych grodzisk z zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 211–230. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lodowski, J.
1972. *Sądowel we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyman, R.L.
1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Łapo, J.M.
2009a. Wyprawa nad Tyrkło, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 559–567. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
2009b. Wokół szwedzkiego szanca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia* 4: 241–286.
- Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji*. Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Łosiński, W.
1963. Badania stacji archeologicznej Kołobrzeg IHKM w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 15: 177–184.
1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzecze Dolnej Parsęty: VII-X/XI w*. Wrocław: Ossolineum.
- Łukomiak, K.
2016. *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyń w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*. Łódź: ArchaeGraph.
- Machnik, J.
1979. Krąg kulturowy ceramiki sznurowej, [w:] W. Hensel i T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich*. T. 2. Neolit, 337–411. Wrocław: Ossolineum.
- Makowiecki, D.
2013. Wyroby z poroża i kości w ujęciu zoologicznym, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2: 183–220. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

- Malinowska-Łazarczyk, H.
1982. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Malinowski, A.
1974. Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 7–15. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Malinowski, T.
1953. Z problematyki polskich prażnic wczesnośredniowiecznych. *Z otchłani wieków* 22: 50–53.
1955. Wczesnośredniowieczne naczynia słowiańskie do prażenia zboża. *Dawna Kultura* 2 (1): 30–32.
1959 (1957–1958). Wczesnośredniowieczne prażnice w Wielkopolsce. *Przegląd Archeologiczny* 11 (32–33): 68–80.
- Manasterski, D.
2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szestno*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mańkowski, A.
1923. *Nazwy miejscowe powiatu lubawskiego*. Wąbrzeźno: B. Szczuka.
- Marciniak-Kajzer, A.
1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171–188.
2006. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim. *Archeologia Polski* 51: 121–144.
- Marcinkowski, M.
2013. Cechy obce i lokalne w średniowiecznej i nowożytnej ceramice elbląskiej. Zarys problematyki na podstawie wybranych przykładów. *Archaeologia Historica Polona* 21: 239–255.
- Margalha, M.G., J. Appleton, F. Carvalho, R. Veiga, A. Santos Silva i J. de Brito
2008. *Traditional lime kilns – industry or archaeology?*. Historical Mortars Conference, Lisbona. Internet: https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology (wgląd: 25.01.2017).
- Martuszeński, E.
1972. Dzieje powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 51–105. Olsztyn: Pojezierze.
- Martuszeński, E. i T. Oracki
1976. Dzieje Ostródy, [w:] E. Kulig i in. (red.), *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic*, 72–106. Olsztyn: Pojezierze.
- Mařík, J.
1997. Pánve klučovského typu. *Zprávy české archeologické společnosti. Supplément* 32. Praha.
- Meyza, K.
1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny* 2: 521.
- Michalski, J.
1984. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1984 r. na stan. 1 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. Elbląskie*. Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
1985a. Łodygowo, gm. Kisielice, woj. elbląskie, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny* 1984: 136.
1985b. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 2 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. elbląskie w okresie od 25.06. do 25.07.1985*. Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu.
1989. Osadnictwo pogranicza kultur łużyckiej, pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich w Łodygowie, woj. elbląskie, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, 133–145. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
1998a. Wyniki badań starego miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 45–51. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
1998b. Badania archeologiczne starego miasta w Olsztynie, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 133–140. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
- Michalski, J. i J. Budziszewski
1993. Siedemdziesiąt lat badań wykopaliskowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, [w:] S. K. Kozłowski i J. Kolendo (red.), *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, 211–252. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mikłaszewicz, D.
1995. Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomorania Antiqua* 16: 341–356.
- Mirek, Z., H. Piękoś-Mirkowa, A. Zajac i M. Zajac
2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist*. Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN.
- Mirkowska, I.
1998. Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 149–166. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2004. Ceramika wczesnośredniowieczna z grodziska w Kajkowie (przysiółek Lesiak), d. pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie, [w:] M. Karczewski i M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, 281–291. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

- łystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii.
- Misiewicz, K. i W. Małkowski
2013. Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 r., [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 413–421. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Miśkiewicz, M.
2010. *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: TRIO.
- Mogielnicka-Urban, M.
1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze łuzyckiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Mogielnicka-Urban, M. i J. Urban
2013. „Naczynia sitowate” w kulturze łuzyckiej – jednorodność nazewnictwa a zróżnicowanie formy, [w:] J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch i L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, 501–525. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Moszyński, K.
1929. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
1967. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Musianowicz, K.
1939–1945. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łowiczu. *Światowit* 18: 213–237.
1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6: 7–235.
- Nadolski, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. *Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis* 3. Łódź: Ossolineum.
1978. *Broń średniowieczna na ziemiach polskich*. Łódź: Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
1979. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Nadolski, A. i M. Lewandowski
1990. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1350–1450*, 143–153. Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Nawrońska, G.
2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg: Stowarzyszenie Miłośników Truso.
- Nawroński, T.
1973. Klasztor cysterek w Cedyni, pow. Chojna, w świetle badań archeologicznych, cz. II. *Materiały Zachodniopomorskie* 19: 271–404.
- Niegowski, J.
1997. Sprawozdanie z badań podwodnych przeprowadzonych w ramach programu Adalbertus, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek)*. *Studia i materiały*, 219–229. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Niesiobędzki, W.
2008. *Powiat iławski. Dzieje, zabytki, pejzaż i kultura. Szkice historyczne*. Iława: Alga.
- Nosek, S.
1939–1945. Nowe materiały do poznania kultury we-neckiej. *Światowit* 18: 111–164.
1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Nowak, Z.
1963. Rozwój przestrzenny miasta Susza. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (79): 60–75.
- Nowakowski, A.
1976. W sprawie datowania ostróg z gwiazdzistym bodźcem. *Acta Universitatis Lodzensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I*, 11: 75–82.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 129–138. Warszawa: PWN.
- Nowakowski, A. (red.)
1998. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Nowakowski, W.
1989. Studia nad ceramiką z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach. *Barbaricum* 1: 101–147.
- Okulicz, J.
1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.
- Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.
1979. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] J. Dąbrowski i Z. Rajewski (red.), *Prahistoria ziem polskich. T. 4. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, 179–189. Wrocław: Ossolineum.
- Olczak, J. i K. Siuchniński
1966–1971. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1–4. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1985–1989. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa śląskiego*, t. 1–2. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

- Osiecka, E.
2006. *Wapno w budownictwie – tradycja i nowoczesność*. Kraków: Stowarzyszenie Przemysłu Wapienniczego.
- Ossowski, G.
1881. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Kraków: W.L. Anczyz i Spółka.
- Ossowski, W.
2009. Najstarsze klamry szkutnicze nad dolną Wisłą. *Pomorania Antiqua* 22: 77–102.
2010. *Przemiany w szkutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk: Centralne Muzeum Morskie.
- Paszkiewicz, B.
2009. *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Paternoga, M.
2003. Stanowisko nr 1 w Wszemirowie, pow. Trzebnica w świetle dawniejszych i najnowszych badań. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 45: 157–174.
- Paternoga, M. i P. Rzeźnik
2007. Problem funkcji i sposobu użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. praznic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska. *Dolnośląskie Wiadomości Prahisteryczne* 6: 81–106.
- Pawlak, E. i P. Pawlak
2008. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Pawlata, L.
1993. Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kochańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczyńcu. *Rocznik Białostocki* 18: 191–218.
- Pawłowski, A.J.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 55–69. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Petelski, K. i A. Gondek
2004. *Szczegółowa mapa geomorfologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Dobry*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piaskowski, J.
1960. *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X-XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 2. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Piekalski, J. i K. Wachowski (red.)
2010. *Ulice średniowiecznego Wrocławia*. *Wratislavia Antiqua* 11. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Pikies, R.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Ostróda*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piontek, J.
1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Piotrowska, M.
2013. *Epoka żelaza w dorzeczu środkowej Słupi*. Łódź: Nauka i Innowacje.
- Pochylski, M. i A. Kowalczyk
2011. Tak zwana ceramika husycka z Nowej Wsi, stan. 6, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. *Folia Archaeologica* 28: 227–243.
- Pokora, H. i P. Rzeźnik
1998. Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Obiszowie, gm. Grębocice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 40: 321–333.
- Poliński, D.
1996. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. *Archaeologia Historica Polona* 4. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Popek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprowadzenie mostowa na wyspę Wielką Żuława na jeziorze Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 373–380. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Pospieszna, B.
1994. Zarys historii rzemiosła zduńsko-garncarskiego w Malborku od XV do początku XIX w., [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 277–290. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Powierski, J.
2004. *Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995*. Tom 1. Malbork: Muzeum Zamkowe.
- Pydyn, A.
2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 361–372. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w jeziorach Pojezierza Iławskiego w latach 2013–2014, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 79–92. Ar-

- chaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Pyżuk, M.
2004. Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołębienia, pow. Płońsk. *Archeologia Polski* 49: 33–48.
- Rabek, W. i M. Narwojsz
2008. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Dobrzyki*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2014. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski, 1 : 50 000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Radzicki, B.
b.d. *Grodzisko „Miggenwald” ponownie odkryte!* Internet: <http://www.pruthenia.strefa.pl/c22.html> (wgląd: 19.04.2017)
- Rauhut, L.
1955. Wczesnośredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski. *Wiadomości Archeologiczne* 22 (1): 55–64.
- Rębkowski, M.
1995. *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg: Feniks.
- Rębkowski, M. (red.)
1996. *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu. Tom. 1. Badania przy ul. Ratuszowej 9–13*. Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Sawicki, J.
2012. Elementy stroju i pasa oraz opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu. *Wratislava Antiqua* 17: 97–109.
- Sawicki, T.
2008. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Daniszewie pod Kołem, woj. wielkopolskie. *Slavia Antiqua* 49: 149–209.
- Schmid, E.
1972. *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Schnippel, E.
1928. Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebiets. *Altpreussische Forschungen* 5: 5–44.
- Schramm, Z.
1967. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36: 107–133.
- Schuldt, E.
1981. *Gross Raden. Die Keramik einer slawischen Siedlung des 9./10. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie Verlag.
- Sikorska-Ulfik, I.
1994. Zespół ceramiki z Reszla z 2 połowy XIV wieku, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 233–243. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Sikorski, J.
2006. *Lokacja i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 49–64. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Skóra, K.
2010. Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości pogrzebowej kultur wielbarskiej i przeworskiej, [w:] K. Skóra i T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, 27–43. *Acta Archaeologica Lodziensia* 56. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Skrużny, L.
1964. Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování. *Památky Archeologické* 55 (2): 370–391.
- Słodownik, L.
2006. *Zimnochy*. Internet: <http://www.glospasleka.pl/artukul/index.php?id=news&idd=16439> (wgląd: 25.01.2017).
- Smith, N.
2011. *Pre-industrial lime kilns*. English Heritage. Internet: <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/iha-preindustrial-lime-kilns/> (wgląd: 25.01.2017).
- Solecki, R.
2014. Wstępne wyniki badań archeologicznych grodziska w Suszu w 2013 roku. *Skarbiec Suski* 10: 38.
- Sosnowska, A.
1992. Charakterystyka kulturowo-chronologiczna zespołów ceramicznych, pochodzących z badań stanowiska 1 w Mołtajnach, gm. Barciany, jako przyczynek do naświetlania problemu powiązań kulturowych wschodniej części grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z terenami ościennymi we wczesnej epoce żelaza, [w:] S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, 335–352. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Stampfli, H.R.
1963. *Bison bonasus* (Linne) 1758, *Ur, Bos primigenius* Bojanus, 1827, und *Rind, Bos taurus* (Linne), 1758. *Acta Bernensia* 2: 117–159.
- Stanaszek, Ł.M.
2005. Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29. *Wiadomości Archeologiczne* 57: 235–239.
- Stankiewicz, U.
2005. Kafle tykocińskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 178–192.

- Starski, M.
2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 14: 195–284.
- Stasiełowicz, G.
2009. Ceramika z badań na osadzie w Gronowie Górnym, st. 3, gm. Elbląg, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy*, 177–187. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Stępnik, T.
2016. Analiza dendrologiczna prób drewna i węgla drzewnych z grodzisk zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 2. *Nowe badania i interpretacje*, 231–246. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Strzałko, J. i M. Henneberg
1975. Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu. *Przegląd Antropologiczny* 41 (1): 105–126.
- Strzałko, J., J. Piontek i A. Malinowski
1972. Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych. *Przegląd Antropologiczny* 38 (2): 277–287.
1973. Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych. *Materiały i Prace Antropologiczne* 85: 179–201.
1974. Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 31–42. Poznań: UAM.
- Supruniuk, A.
2002. Uzupełnienia i uwagi do „Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, część III: dokumenty z lat 1356–1381”. *Studia Źródłoznawcze* 40: 107–165.
- Szafranski, W.
1961. Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6, [w:] W. i Z. Szafranci, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, 7–144. Wrocław: Ossolineum.
- Szczepański, S.
2009. Hans Schleif (1902–1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9/1(18): 51–62.
2010. Czy nazwa Susz jest staropruska? *Skarbiec Suski* 3: 21–26.
2012. Grodzisko w suskim Parku Miejskim *Unser Schloss Rosenberg? Skarbiec Suski* 6: 38.
2013. „Wykopaliska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 1. *Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 233–252. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Szymt, M.
1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 6. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe*. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szydlowski, J.
1974. Z badań kremacji w pradziejach, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 71–76. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szymańska-Bukowska, A.
2010. *Sopot w zamierzchłej przeszłości. Grodzisko wczesnośredniowieczne*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne.
- Szymański, P.
1998. Żubronajcie – przyczynek do badań nad wczesnożelazną ceramiką Suwalszczyzny, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytniej*, 119–137. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Škojec, J.
2003. Lehmwannenfundes aus Mikulčice, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. T. 5: 421–496. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Świętosławski, W.
2011a. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowiska Pomorzanki 4, gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2004–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 91–100. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- 2011b. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowisk Pomorzany 1 i 2, gm. Łanięta, woj. łódzkie, w latach 2003–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 101–111. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Töppen, M.
1870. Altertümer bei Hohenstein in Ostpreußen. *Altpreussische Monatsschrift, Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter* 7: 13–42.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft zu Marienwerder. *Altpreussische Monatschrift* 13: 549–550.
- Trotter, M. i G.C. Gleser
1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of*

- Physical Anthropology* 10: 463–514.
- Trzmiel, B.
2007. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Boguchwały*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Ubelaker, D.H.
1978. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Chicago: Aldine.
- Uniejewska, M.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Kisielice*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Vlierman, K.
1996. „...Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mos-sen...”. *Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanze-tijd. Scheepsarcheologie* 1. Lelystad: Nederlands Instituut voor Scheeps en on der water Archeologie.
- Voigt, J.
1832. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. T. 5. Königsberg: Gebrüder Bornträger.
- Wachowski, K.
1987. Bełty na zamku w Legnicy, [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, 147–153. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy i Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu.
- Wadyl, S.
2012a. Grodzisko w Ornowie-Lesiaku w świetle wyników ostatnich badań archeologicznych. *Pruthenia* 7: 117–135.
2012b. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, 260–278. Toruń: Adam Marszałek.
2012c. *Sprawozdanie z badań sondażowo-weryfikacyjnych na grodzisku w Lipowcu, stan. 1, gm. Ostróda (26–57/2)*. Maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
2013a. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Rejsytach, gm. Rychliki (stan. 1 i 2) w świetle wyników badań archeologicznych. *Pruthenia* 8: 149–164.
2013b. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęc (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 109–124. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii i Fundacja Archeologiczna.
2015. Ze studiów nad wczesnośredniowieczną ceramiką z pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*: 275–294. Warszawa-Białystok: Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Waluś, A.
2009–2010. Ząbie, st. X, woj. warmińsko-mazurskie. Badania roku 2010. *Światowit* 8 (49) B: 283–284.
- Wichrowski, Z.
2000. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 5: 212–214.
- Wiewióra, M. (red.)
2014. *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń: Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Więckowska, H. i E. Kempisty
1970. Badania archeologiczne we wsi Sośnia, pow. Grójewo. *Wiadomości Archeologiczne* 35 (2): 164–200.
- Winckler, von
1866. Die Vesten der Vorzeit im Ermland. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 3: 689–693.
- Wirska-Parachoniak, M.
1968. Z historii wiążących materiałów budowlanych. *Ochrona Zabytków* 21/4 (83): 17–23.
- Wiślański, T.
1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław: Ossolineum.
- Worm, H. i D. Staude
2007. *Die Hugo Schneider A.-G. Leipzig. Kurzübersicht ihrer Entwicklungsgeschichte und Produkte*. Internet: <http://www.patronensammler.de/files/HASAG-Entwicklung.pdf>.
- Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 165–181. Lublin – Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wrzesiński, J.
1994. Osada ludności kultury łużyckiej w Chłapowie, gm. Dominowo, stanowisko 3. *Studia Lądnicke* 3: 173–202.
- Wyczołkowski, M.
2009. „Baba” kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 605–633. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kuprianowicz i E. Smolska

2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 65–82. Archeologia Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Wyrobisz, A.

1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*. Wrocław: Ossolineum.
1981. Wapno, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, T. 2, 452. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Wyrost, P.

1994. Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych, rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Archeozoologia* 19: 55–176.

Wysocki, J.

2012. Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009. *Archaeologia Historica Polona* 20: Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju, 43–68. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Wysocki, J. i B. Klęczar

2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 327–349. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Zarzycki, K., H. Trzcińska-Tacik, W. Różański, Z. Szeląg, J. Wołek i U. Korzeniak

2002. *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*. Kraków: Instytut Botaniki PAN.

Zbierski, A.

1959. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą. *Archeologia Polski* 4: 105–148.

Zeder, M.A. i H.A. Lapham

2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goat, Capra. *Journal of Archaeological Science* 3: 2887–2905.

Zielonka, B.

1951. Wczesnośredniowieczne wyroby kościane i rogowce z okolic Gniewa, powiat Tczew. *Z otchłani wieków* 20: 27–30.

Zoll-Adamikowa, Z.

1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. T. 2. Analiza. Wnioski*. Wrocław: Ossolineum.

Żak, J.

1960. Część skarbu z Sejkowic pod Gąbinem na Mazowszu. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 11: 200–202.

Żurek, J.

1954. Osada z młodszej epoki kamienia w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4: 1–4.

Żurek, M.

2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24–54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 385–411. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Żurowski, J. i R. Jakimowicz

1939. *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

